

SARUFI

NOMINO

Nomino ni maneno yanayotumiwa kutajia mtu, kitu, hali au mahali maalum. Inafahamika kuwa kuna aina sita za nomino mathalan;

AINA ZA NOMINO

(a) Nomino za pekee

Hizi ni nomino ambazo huanza kwa herufi kubwa. Hasa hutaja vitu mahsusi kama vile, milima, nchi, watu, mito, maziwa n.k.

Mifano ya katika sentensi

- i) MtoNzoiahufurika wakati wamasika.
- ii) Fatuma ameenda sokoni sasa hivi.
- iii) Nairobi ndio mji mkuu wa Kenya.
- iv) Ziwa Bogoria hupatikana katika eneo la Bonde la Ufa

(b) Nomino za kawaida

Hizi ni nomino ambazo hazianzi kwa herufi kubwa ila tu zinapotumika mwanzoni mwa sentensi k.m.

- i) Wanafunzi walishirikishwa kupanda miti mwaka huu.
- ii) Wanaiunzi watazuru ikulu ya raisi hiyo kesho.
- iii) Wananchi hupaswa kutii sheria za nchi kila mara.

(c) Nomini za dhania

Hizi ni nomino ambazo zinahusu vitu au mambo ya kufikirika tu pasi mguso wowote lakini matokeo yake ndio

huonekanak.m

- i) Ukosefiwachakulaulisababishamaala mengi nchini.
- ii) UovualioutendaulMfanyalmfikishwakotini.
- iii) Uhuni wake ulimfanyakuogopewa sana katika karia.
- iv) Uvivu husababishawa na wanafunzi kufeli katika mitihani.

(d) Nomino za makundi/Jamii

Nomino hizi hasa huhusisha nomino zinazopatikana katika makundi

Mifano katika sentenzi

- i) Kikosichamajeshi kilipelekwa mlima Elgon kulcabiliana na waasi.
- ii) Zizi lang'ombe litajengwaupyabaadayakuharibiwana mafiarike.
- iii) Moto uliwaka kwa kasi katika kichaka cha miti.
- iv) Kambi ya wanajeshi ilivunjwa mlima Elgon baada ya kuwana waasi wote.

(e) Nomino za wingi

Hizi huwa ni nomino ambazo hupatikana tu katika wingi^na huwa haziwezi kuhesabika. Waziri aliwahakikishia wanafiinzi kuwa wakifanya vizuri katika mtihani ya kitaifa atawapa maziwa mengi.

- i) Nyumba ilipoanza kuvuja maji yalijaa chumbani.

(f) Nomino za kitenzi Una

Hizi ni nomino ambazo huundwa kutokana na vitenzi. Huundwa kwa kuambishwa. Kiambishi 'ku' kwenye mzizi kitenzi.

Mifano katika sentensi

- i) Kusoma kwake kuliwafurahisha wasikilizaji.
- ii) Mwanafunzi aliyependa kucheza darasani amefukunza ndakini.
- iii) Wanafunzi walikasirishwa nakuchekakwabawabu.
- iii) Kulimakwa Bw. Bidii, kuliwafurahisha watalii.

VITENZI

Vitenzi ni maneno yanayoeleza mambo yanayofanywa pia hujulikana kama kiarifa.

k.m.

- i) Mwanafunzi anacheza uwanjani.
- ii) Baba anaandika vizuri.
- iii) Jumaa liadhibiwa sana na mwalimu.

AINA YA VITENZI

a) Vitenzi Halisi

Hivi ni vielezi ambavyo huelezea kuhusu mambo yanayotendwa. Hasa huwa na viambishi awali na tampmati. Viambishi vihi aghalabu huwakilisha nafsi, wakati, kitendwa lyambwa, mzizi na kimalizio, kwa mfano Anakimbia

A - nafsi

na - wakati

kimbi-mzizi

a - kimalizio

b) Vitenzi vikuu

Hivi ndivyo vitenzi ambavyo hubeba maana kuu ya kitendo pasi kuchukua viambishi awali natemati kama ilivyo"

katika vitenzi halisi.

Aghalabu vitenzi hivi hufungamanishwa na kiambishi 'ku'kwa mfano

Cheza Lima Ondoka

kula soma safiri

lia amka lala

piga

Mifano katika sentensi

i) Wanafunzi waliamua kusoma kwa bidii.

ii) Baba amehitimisha safari yake.

iii) Mtoto alitaka kula samaki jana jioni.

iv) Jua kali anapenda kuimba nyimbo za mapenzi.

c) **Vitenzi visaidizi**

Vitenzi hivi hujiri tu kwa kutumika painoja na vitenzi vikuu katika sentensi kwa vile vitenzi hivi haviwezi

kujisimamia huwa vinachukua viambishi awali na pia hutokea kabla ya vitenzi vikuu au vitenzi halisi. Kwa mfano;

i) Juma atakuwa akisoma kila asubuhi kabla ya kuelekea shuleni.

ii) Babu amekwenda kucheza bao.

iii) Wanafunzi wa shule yet hawajawahi kuzuru mbuga la wanvama pori.

Wanajeshi watu wanataka kununua vifaru vya kulinda usalama. ,

(d) Vitenzi Vishirikishi

Vitenzi hivi hasa huwa ni vya ainambili. Hasahutumiwakuashiriaishitighalaaainati.

Mathalanimaziagira, hulka,

Hali n.k.

Kwa mfano;

Vitenzi vishirikishi huwa ni vya ainambili;

a) WenzivishirikisMvikamMifo .

b) vitenzi vishirikishi vipungufii

a) Vitenzi vishirikishi vikamilifu

Katika aina hii ya vitenzi vishirikishi. Vitenzi hivi hasa huchukua viambishi vya wakati;

uliopita-Li

timlifu - me

ujao - ta

na nafsi, Ni - Tu, U - M, a - wa

Matumizi katika sentensi

i) Nyanya hakumaliza kula mkate alionunuliwa na mjuukuu wake.

if) Hamisi hakwenda kwa mwalimu mkuu.

iii) Yohana hakufanya kazi ya mwalimu.

iv) Babaalikuwaanalima.

Zoezi

Tambua vitenzi vishirikishi vikamilifu katika sentensi zifuatazo

i) Amekwisha sema hayo mara nyingi.

ii) Baba amekwenda kuletwa.

iii) Atakuja kesho asubuhi.

iv) juma hakuweza kusafiri ulaya.

v) Yeye anataka kuimba leo.

b) Vitenzi vishirikishi vipungufu

Vitenzi hivi hujisimamiapasi kuchukua viambishi vyangeli nafsi au wakati, Kwa mfano;

Ngali ii si tu

ndi . ngali japo

- i) Katibu cha mwalimu kombo ndicho kizuri cha kudurusu
- ii) Juma ndiye mtangazaji bora mwaka huu.
- iii) Mwalimu wetu angali hajatuzwa zawadi.
- iv) Nuru ya fasihi ni kitabu kizuri cha kudurusu.
- v) Ogala si kocha mzuri kama Kimanzi.

e) Vitenzi Sambamba

Hivi ni vitenzi ambavyo hutumiwa viwili au zaidi kwa pamoja ili kutoa maana moja kwa ukamftifb. Yamkini vitenzi visaidizi. Vitenzi hivi vyote vinapotumika huwa vimechukua viarnbishi vya wakati kwa mfano;

- i) Wanafunzi waliweza kuona wanyamapori wengi.
- ii) Hatujaenda kumwona mgonj wa hospitalini.
- iii) Yusufu aliweza kuftindisha kabla ya kustaafu.
- iv) Mama haienda kumtembelea tanRu atoke marekani.
- v) Atapaswa kusoma makala hayo aliyoyandika. .

AINA ZA MANENO

Sentensi huwa zimeundwa kwa aina mbalimbali ya maneno. Maneno haya yote huwa yametengewa herufi maalum ili yaweze kutofautishwa. Maneno haya ni; , ^

Nomino - N

Kitenzi - T

Kiwakilishi- W

Kivumishi - V

Kielezi - E

Kiunganishi- U

Kihusishi - H

Kihisihi - I

Nomino –

Huwa ni jina litumiwalo kumtajamu, kitu, jambo fulani, mahali fulani, vitu tofauti tofauti n.k. Kwa mfano; Juma, Nairobi, Mto Nzoia, Ijumaa, Krismasi, Agosti n.k.

Kitenzi - Ni neno linalotoa taarifa kuhusu kitendo kilichofanyika, Kwa mfano;

- i) Timu ya Harambee ililakiwa kwa shangwe.
- ii) Sisi tunacheza mpira.
- iii) Kijakazi alipika wali asubuhi

Kivumishi –

Huwa ni neno linalotoa habari zaidi kuhusu nomino. Neno hili hujiri baada ya nomino k.m.

- i) Kijana yule ni mtundu sana.
- ii) Wanaiunziwewevuwatafiizwakesho.
- iii) Mwalimu mwenyewe ndive alivemfukuza.
- iv) Wananchi wengi walimpigia kura.

Kiwakilishi (W)

Ni maneno au ni viambishi vibadala vya nomino ambavyo huchukua mahala pa nomino, kwa mfano;

- i) Nytnvi mtafukuzwa nyumbani leo.

ii) Atawindawanyamamwituleo.

iii) Nani amecheka?

Kiunganishi (u)

Huunganisha hasa fungu la maneno au neno iii kuleta gezo mbalimbali katika sentensi.

Kwa mfano; au, na, lakini, ilhali, fauka ya, licha ya, sembuze, ijapo, ijapokuwa n.k.

Kielezi (e)

Haya ni maneno ambayo hufafanua zaidi kuhusu vivumishi, vitenzi au vielezi virjgine, kwa mfano;

i) Baba alilima sanajana. –

ii) Rashidalituzwazawadinzuri.

iii) Magaidi walilipuliwavibaya.

Kihisishi/kishangao/kiingizi (I)

Haya ni maneno ambayo huonyesha mshutuko, kuduwaza au kustaajabu kuhusu ufldhuli au wema wa mja. Kwa mfano;

i) Lo! Sikujua kuwa jirani ni mwizi

ii) Masalaale! Nani yule?

iii) Ah! Wacha niondoke sasa hivi

Kihusishi (H)

Haya ni maneno yanayoonyesha uhusiano baina ya vitu mbali mbali.

Kwamfano:

i) Baba alitembea kando ya barabrara.

ii) Mama aliweka maziwa ndani ya kabati.

iii) Monika aliweka mzigo wake chini ya meza.

MATUMIZI YA LUGHA

Kiimbo

Jinsi sauti inavyopanda na kushuka mtu anapoongea.

Huibua maana halisi ya maneno yanayosemwa kama ifuatavyo:

Sentensi za taarifa

Mtoto anaandika barua.

Sentensi za maswali

Mtoto anaandika barua?

Sentensi za mshangao

Mtoto anaandika barua!

Sentensi za amri

Kachezeeni nje!

Sentensi za rai/ombi

Nisaidie/**eni**.

Zoezi

Eleza maana ya kiimbo kwa kutoa mifano.

Tambua sentensi zifuatazo ni za aina gani kutokana na kiimbo.

Watu wanakula nyoka?

Watu wanakula nyoka.

Watu wanakula nyoka.

Tafadhali nisaidie.

Silabi

Tamko moja katika neno/herufi moja au zaidi ambazo hutamkwa pamoja.

Miundo Miwili ya Silabi za Kiswahili

Silabi wazi

Huishia kwa irabu k.m. o-**a**, (I) i-**ga** (KI), **mbu**-zi (KKI) na u-**ngwa** (KKKI)

Silabi funge

Huishia kwa konsonanti k.m. **m**-tu (K)

Zoezi

Ukitoa mifano, fafanza miundo miwili ya silabi za Kiswahili.

Tenganisha silabi katika maneno yafuatayo:

inkisari

baiskeli.

Shadda/Mkazo

Mkazo unaowekwa kwenye silabi fulani ya neno ikiwa imetamkwa kwa msisitizo.

Alama ya ritifaa hutumiwa kutambulisha shadda.

Huwekwa kwenye silabi ya pili kutoka ya mwisho, kwenye vitenzi vishirikishi vya silabi moja au kubadilisha maana ya neno.

ka'lamu, I'mba, thu'mni, 'leta, n.k.

Kitabu 'ki mezani.

Bara'bara (njia), ba'rabara (sawasawa), wala'kini (lakini), wa'lakini (kasoro/dosari/ila)

Zoezi

Weka shada katika maneno haya:

imba

baba

Onyesha kwa kupiga mstari iliko shada katika maneno yafuatayo:

malaika

nge

Sauti za Kiswahili

Kuna makundi mawili ya sauti za kiswahili:

Irabu

Sauti ambazo hutamkwa kwa ulaini bila hewa kuzuiliwa katika ala za sauti.

Konsonanti

Sauti ambazo wakati wa kutamkwa hewa huzuiliwa katika ala za sauti.

Aina za Ala za Sauti

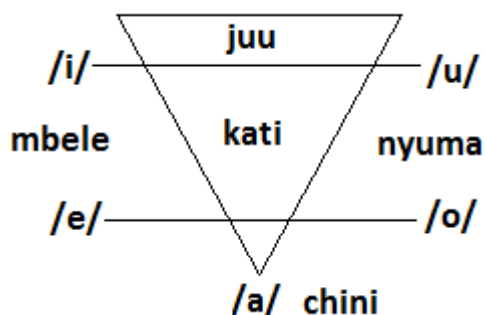
Ala tuli

Ambazo hazisogei mtu akitamka k.m. meno, ufizi, kaa kaa gumu, kaa kaa laini na koo/koromeo.

Ala sogezi

Ambazo husogea mtu akitamka k.m. midomo na ulimi.

Matamshi/Uainishaji wa Irabu

a ni ya katikati na chini kinywani na midomo ikiwa imeviringa.

e ni ya mbele na kati kinywani na midomo ikiwa imetandazwa.

i ni ya mbele na juu kinywani na midomo ikiwa imetandazwa.

o ni ya nyuma na kati kinywani na midomo ikiwa imeviringa.

u ni ya nyuma na juu kinywani na midomo ikiwa imeviringa.

Zoezi

Taja makundi mawili ya sauti za Kiswahili.

Yatofautishe makundi ya sauti za Kiswahili uliyotaja katika (a)

Toa mifano miwili miwili ya irabu ambazo hutamkwa:

midomo ikiwa imeviringa

midomo ikiwa imetandazwa

Eleza jinsi irabu /e/ inavyotamkwa.

Taja aina mbili za ala za kutamkia na utoe mfano mfano mmoja mmoja.

Matamshi/Uainishaji wa Konsonanti

MAHALI	MIDOM	MDOM	MEN	UFI	KAACA	KAACA	KOROM
	O	O	O	ZI	A	A	EO

AINA		MENO			GUMU	LAINI	
VIPASUO (H) (GH)	p b			t d		k g	
VIPASUO (GH) KWAMIZO (H)					ch j		
NAZALI (GH) (VING'ONG'O)	m			n	ny	ng'	
VIKWAMIZO (H) (VIKWARUZO)(GH)		f v	th dh	s z	sh	gh	h
KITAMBAZA				l			
KIMADENDE				r			
NUSU IRABU VIYEYUSHO	w				y		

Huainishwa kulingana na inapotamkiwa, kuwepo au kutokuwepo kwa mtetemeko katika nyuzi za sauti na jinsi hewa inavyozuiliwa katika ala k.m. /p/ ni ya midomo, kipasuo na sikhuna.

Vipasuo

Konsonanti ambazo wakati wa kutamkwa hewa husukumwa, huzuiliwa kabisa na kuachiliwa kwa ghafla na mpasuko mdogo kutokea.

Vikwamizo/Vikwaruzo

Konsonanti ambazo wakati wa kutamkwa hewa hupitishwa katikati ya ala kwa kukwamizwa.

Vipasuo kwamizo/kwaruzo

Konsonanti ambayo wakati wa kutamkwa hewa husukumwa nje kwa nguvu, huzuiliwa kabisa halafu mwanya mdogo huachwa hewa ipite kwa kukwamizwa.

Nazali/Ving'ong'o

Konsonanti ambazo wakati wa kutamkwa kuna kiasi cha hewa huachiliwa na kupitia puani

Kitambaza

Konsonanti ambayo wakati wa kutamkwa hewa husukumwa kwa nguvu, kuzuiliwa na kuachiliwa ipite kando ya ulimi

Kimadende

Konsonanti ambayo wakati wa kutamkwa hewa husukumwa, kuzuiliwa na kuachiliwa na kusababisha ncha ya ulimi kupigapiga ufizi mfululizo.

Nusu irabu/Viyeyusho

Konsonanti ambazo wakati wa kutamkwa hewa hupitishwa katikati ya ala kwa ulaini kama katika utamkaji wa irabu.

Zoezi

Tambua kikwamizo cha kaakaa laini na kiyeyusho cha midomo.

Tambua konsonanti ambazo si za orodha hii na ueleze kwa nini: /m/, /n/, /ny/, /ng'/, /f/, /b/

Tofautisha konsonanti /p/ na /dh/.

Taja konsonanti mbilimbili ambazo hujulikana kama:

viyeyusho

vikwaruzo

Aina za Maneno

Nomino (N)

Neno linalotaja kiumbe, kitu, hali, mahali, tendo, dhana, n.k.

Aina

Nomino za Pekee

Ambazo hutaja kitu kwa kutumia jina lake/ambazo hutambulisha upekee wa kitu hicho.

Mwanzoni huandikwa kwa herufi kubwa.

majina ya watu k.m. **K**amau

mahali k.m. **Mombasa**

siku k.m. **Alhamisi**

miezi k.m. **Disemba**

miaka k.m. 1930

milima k.m. **Kilimanjaro**

Mito k.m. **Tana**

maziwa k.m. **Victoria**

bahari k.m. **Hindi**

Mabara k.m. **Africa**

Nomono za Kawaida/Jumla

Majina ya jumla ya viumbe/vitu vinavyoonyesha umbile la jinsi moja k.m. mtu, gari, kalamu, n.k.

Nomino za Jamii

Majina ya makundi ya viumbe au vitu k.m. bunge, jamii, halaiki, bunda n.k.

Nomino za Wingi

Majina ya vitu vitokeavyo kwa wingi japo kimsingi hazina umoja au wingi k.m. maji, mate, maziwa, mahubiri, marashi, mchanga, ngeu, poda, unga, n.k.

Nomino za Dhahania

Majina ya viumbe au mambo ya kudhani/yasiyoweza kugusika k.m. k.m ujinga, werevu, malaika, shetani, amani, imani, roho, wazo, dhana, n.k.

Nomino za Vitenzi Jina

Vitenzi vyenye kiambishi awali **ku** ambavyo huweza pia kutumika kama nomino k.m.

Kucheza kwake kunaudhi.

Zoezi

Sahihisha jedwali lifuatalo

nomino	aina
Juma	wingi
kisu	dhahania
maziwa	pekee
bunda	kitenzi jina

amani	kawaida/jumla
kuomba	wingi

Bainisha nomino katika sentensi ifuatayo

Kuendesha baiskeli kwa **kasi** kulimfanya **Hasani** aangushe **bunda** la noti alilokuwa anaenda kununulia **mchanga**.

Sentensi ya Kiswahili

Sentensi ni fungu la maneno linalojitosheleza kimaana linalotumiwa katika mawasiliano.

Sifa

Huwa na ujumbe uliokamilika.

Huwa na mpangilio maalum wa maneno.

Huwa na muundo wa kiima na kiarifu.

Aina

Sentensi Sahili

Sentensi rahisi au nyepesi.

Sifa

Huwa fupi.

Huwa na kitenzi kimoja pekee.

Huwasilisha dhana moja.

Yaweza kuwa ya neno moja au zaidi.

Yaweza kuwa na kiima kilichododoshwa.

Wataenda.

Watoto wawili wanaelekea uwanjani.

Gachiku ni msichana mtiifu.

Sentensi Ambatano

Inayoundwa kwa kuunganisha sentensi sahili mbili.

Sifa

Huwa na vishazi huru viwili.

Huwa na kiunganishi.

Huwa na vitenzi viwili au zaidi.

Hutoa zaidi ya wazo moja.

Yaweza kuwa na viima vilivyododoshwa.

Mwanafunzi alipita mtihani ingawa hakuwa anasoma kwa bidii.

Maria aliendelea kupika kwa utaratibu huku akiimba wimbo.

Sentensi Changamano

Ambayo huwa na kishazi tegemezi kilichochopekwa ndani.

Sifa

Huwa na kishazi tegemezi chenye kitenzi kinachovumisha nomino kwa kuirejelea.

Huwa na kishazi huru kimoja au zaidi.

Huwa na virejeshi (amba na O) au –enye.

Tunda alilonunua jana limeoza.

Mwizi aliiba pesa zilizokuwa kabatini.

Kundi Nomino (KN) na Kundi Tenzi (KT)

Kundi Nomino ni sehemu katika sentensi inayoarifu kuhusu nomino na hutokea mwanzoni mwa sentensi.

Kundi tenzi ni sehemu katika sentensi inayoarifu kuhusu kitenzi na hutokea mwishoni mwa sentensi.

Virai

Vikundi vya maneno vitumiwavyo na binadamu visivyo na maana kamili.

Tungo zinayoundwa kwa maneno aghalabu mawili au zaidi yanayoashiria kitu kimoja na inayojengwa juu ya neno kuu.

Aina

Kirai Nomino (Kn)

a) W

b) N

c) N+U+N

d) N+N+U+N

e) N+S̄

Kirai Kitenzi

T

T+E

T+N

T+N+T

TS+T

t+N

t+V+E

Kirai Kivumishi(Kv)

V+E

V+U+V+E

V+V+U+V+E

V+N+V+E

Kirai kielezi (Ke)/Chagizo

E

E+E

E+E+E...

Kirai Kihusishi (Kh)

H+N

H+N+V

H+N+V+E

Zoezi

Bainisha virai katika sentensi ifuatayo

Mzazi na watoto wawili werevu sana waliwasili shuleni leo asubuhi kabla ya mwalimu.

Vishazi

Kundi la maneno lenye kiima na kiarifu likiwa ndani ya sentensi kuu.

Aina

Vishazi Huru

Vifungu vya maneno katika sentensi ambavyo hutoa maana kamili.

Vishazi Tegemezi

Vifungu vya maneno katika sentensi ambavyo havitoi maana kamili.

Aina

Vishazi tegemezi vya viunganishi k.m. Alimwadhibu **ingawa hakuwa na makosa.**

Vishazi tegemezi vya virejeshi k.m. Polisi walimpata mtoto **aliyekuwa amepotea.**

Vishazi Viambatani

Vinavyoundwa kwa vishazi huru viwili vikiwa vimeunganishwa k.m. **Baba analala na mama anapika.**

Zoezi

Bainisha Vishazi Katika Sentensi Zifuatazo

Mwalimu amewasili.

Amina ambaye ni daktari atakuja.

Ametajirika japo hakupata elimu.

Mwalimu anafundisha na wanafunzi wanaandika.

Tumeanzisha shirika ili tunyanyue hali zetu.

Unaweza kuamua kunyamaza au kujitetea.

Shamirisho/Yambwa

Aina

Shamirisho Kipozi/Yambwa Tendwa

Nomino inayoathiriwa na kitenzi.

Shamirisho Kitondo/Yambwa Tendewa

Nomino inayotendewa kitendo.

Shamirisho Ala/Yambwa Kitumizi

Chombo kinatumiwa kufanyia kitendo fulani.

Mifano

Mama alimpikia **baba chakula** kwa **sufuria**.

Baba alipikiwa **chakula** na mama kwa **sufuria**.

Sufuria ilitumiwa na **mama** kumpikia **baba chakula**.

Chakula (Shamirisho Kipozi/Yambwa Tendwa)

Baba (Shamirisho Kitondo/Yambwa atendewa)

Sufuria (Shamirisho Ala/Yambwa Kitumizi)

Ngeli za Nomino

Makundi ya nomino katika lugha ya Kiswahili yenye sifa zinazofanana kisarufi.

A-WA

Huwa na majina ya watu, vilema, viumbe, vyeo na viumbe vya kiroho, n.k.

Huchukua miundo kama vile M-WA, M-MI, KI-VI, n.k.

mtu-watu,

mkulima-wakulima

mtume-mitume

mkizi-mikizi

kiwete-viwete

kibyongo-vibyongo

nabii-manabii

kuku-kuku

Waziri-Mawaziri

U-I

Huwa na majina ya mimea, sehemu za mwili, vifaa, matendo, maumbile, n.k.

Huchukua muundo wa **M-MI**.

Mchungwa-michungwa

Mkoko-mikoko

mkono-mikono

mfupa-mifupa

msumari-misumari

mgomo-migomo

mwendo-myendo

msukosuko-misukosuko

mlima-milima

mwamba-myamba

U-YA

Huwa na majina ya hali, matendo, n.k.

Huchukua muundo wa U-MA.

Ugonjwa-magonjwa

upana-mapana

uasi-maasi

uchungu-machungu

ulezi-malezi

uovu-maovu

uhusiano-mahusiano

YA-YA

Huchukua muundo wa MA-MA.

Huwa na nomino zipatikanazo kwa wingi.

Hazibadiliki katika umoja na wingi.

manukato

mauti

maziwa

marashi

mahubiri

majira

maradhi

maafa

mazingira

KI-VI

Ni majina ya vifaa, sehemu za mwili, vitu, udogo, lugha, n.k.

Huchukua miundo KI-VI na CH-VY.

kisu-visu

kitabu-vitabu

chakula-vyakula

chanda-vyanda

kijitu-vijitu

kigombe-vigombe

kiguu-viguu

kidovu-vidovu

LI-YA

Huwa na majina ya sehemu za mwili, dhana, vifaa, ukubwa, n.k.

Huchukua muundo wa JI-MA, JI-ME, JA-MA, JE-MA n.k.

jicho-macho

jina-majina

jitu-majitu

goma-magoma

jambo-mambo

janga-majanga

jembe-majembe

jeneza-majeneza

wazo-mawazo

tunda-matunda

jua-majua

ziwa-maziwa

ua-maua

I-I

Huwa na nomino dhahania na vitu visivyoweza kuhesabika.

Hazibadiliki katika umoja na wingi.

sukari

amani

chai

mvua

Imani

chumvi

subira

imani

amani

furaha

I-ZI

Huhusisha nomino dhahania na vitu.

Hazibadiliki katika umoja na wingi.

nyumba

baiskeli

karatasi

redio

meza

dini

dawa

ndizi

jozi

U-Z

Huchukua miundo W-NY, U-NY, U-F, n.k.

wayo-nyayo

wakati-nyakati

uso-nyuso

ufa-nyufa

ufunguo-funguo

ufagio-fagio

wembe-nyembe

uwanja-nyanja

ujumbe-jumbe

ukoo-koo

waraka-nyaraka

waya-nyaya

U-U

Huwa na nomino za dhahania na vitu visivyoweza kuhesabika.

Hazibadiliki kimaumbo.

Huchukua U au W.

Ujinga

Ulafi

Ulaji

Werevu

Unga

Uji

Ugali

udongo

KU

Nomino zinazoundwa kutokana na vitenzi k.m. **kuomba** kwake kumemsaidia.

PAKUMU

Ngeli ya mahali.

Huwa na nomino moja ‘mahali’.

PA (mahali karibu au panapodhihirika) k.m. Kitabu kipo **pale**.

KU (mahali mbali au kusikodhihirika) k.m. Mahali **kule** **kunafaa**.

MU (ndani ya) k.m. Mahali **mle** **mna** siafu.

Zoezi

Tunga sentensi ukitumia nomino kutoka katika ngeli ya U-ZI.

Andika kwa wingi. Makaribisho aliyopewa yalimfurahisha.

Andika katika ukubwa wingi: Paka mweupe amenaswa mguuni.

Andika katika wingi wa hali ya udogo: Mtu aliumwa na mbwa.

Huku ukitoa mifano, fafanua miundo mitatu ya majina katika ngeli ya LI-YA.

Tambua ngeli/viwakilishi ngeli vya nomino zifuatazo:

chakula

shairi

mtwana

Uundaji wa maneno

Nomino kutokana na mzizi wa kitenzi

danganya-kudanganya, mdanganyifu, udanganyifu

soma-kusoma, masomo, msomi, usomaji

unda-kuunda, muundaji, uundaji, muundo

funika-kufunika, kifuniko, mfunikaji, ufunikaji

Kitenzi kutokana na mzizi wa nomino

mlo-kula

mlevi-kulewa, kulevuka

mwimbaji-kuimba

fikra-kufikiri

malezi-kulea

fumbo-kufumba, kufumbua

Nomino kutokana na mzizi wa nomino

mwimbaji-kuimba, wimbo, uimbaji, kiimbo

mchezo-kucheza, uchezaji, mchezaji

ulaghai-kulaghai, mlaghai

hesabu-kuhesabu, uhesabu

mdhalimu- kudhulumu, dhuluma, udhalimu

Nomino kutokana na mzizi wa kivumishi

-refu-mrefu, urefu, urefushaji

-baya-mbaya, ubaya

-zuri-mzuri, uzuri

-kali-mkali, ukali

-eupe-mweupe, weupe

Kivumishi kutokana na mzizi wa nomino

ujinga -jinga

werevu -erevu

mzuri -zuri

mpumbavu -pumbavu

mpyoro -pyoro

Kitenzi kutokana na mzizi wa kivumishi

haramu-kuharamisha, kuharamika

halali-kuhalalisha, kuhalalika

-fupi-kufupisha, kufupika

bora-kuboresha, kuboreka

-refu-kurefusha, kurefuka

sahihi-kusahihisha, kusahihika

-sikivu-kusikia

-danganyifu-kudanganya

Kivumishi kutokana na mzizi wa kitenzi

dunisha - duni

Haramisha - haramu

fupisha -fupi

sahilisha -sahili

tukuka -tukufu

fahamu -fahamivu

teua -teule

nyamaza -nyamavu

ongoka -ongofu

sahihisha -sahihi

danganya -danganyifu

Kitenzi kutokana na kielezi

haraka-harakisha

zaidi-zidisha

bidii-bidiisha

hima-himiza

Zoezi

Unda neno ulilopewa katika mabano kutokana na maneno yafuatayo:

zingatia (kivumishi)

sahili (kitenzi)

taliki (nomino)

Unda nomino kutokana na mizizi ya maneno yafuatayo kisha utunge sentensi.

-kali

lia

Vitenzi

Kitenzi ni neno linaloeleza kuhusu jambo linalofanywa.

Aina za Vitenzi

Kitenzi halisi

Kinachofahamisha tendo halisi.

Hutokea peke yake k.m. Boke **anacheza** mpira.

Kitenzi kikuu (T)

Kinachoeleza tendo kuu katika sentensi.

Hutokea pamoja na kitenzi kisaidizi k.m. Baba anataka **kulala**.

Kitenzi Kisaidizi (Ts)

Kinachosaidia kitenzi kikuu

Maneno yanayoweza kutumiwa kama vitenzi visaidizi

ngali

kuwa

taka
 pasa
 bidi
 huenda
 kuja
 weza
 kwisha
 stahili
 wahi
 maliza

Vitenzi Sambamba

Vinavyofuatana moja kwa moja/vinavyotokea kwa mfululizo.
 Hutumika kutoa maelezo kuhusu tendo moja maalum kwa uwazi zaidi.
 Wachezaji **huenda wanaweza kushinda** mchezo wa leo.

Vitenzi Vishirikishi (t)

Vinavyoshirikisha vitu kihali, kitabia au kimazingira.

Aina

Vitenzi Vishirikishi Vikamilifu

Ambavyo huchukua viambishi.
 Mama **alikuwa** mgonjwa/jikoni/muuguzi.
 Aisha **angali** kitandani/mkaidi/ mwanafunzi.

Vitenzi Vishirikishi Vipunguvu

Ambavyo havichukui viambishi

kuyakinisha	kukanusha
ni /niko	si/siko
ndiko	siko
yuko	hayuko
li /liko	hali/haliko

Viwakilishi (W) na Vivumishi (V)

Viwakilishi ni viambishi au maneno yanayotumiwa badala ya nomino.

Vivumishi ni maneno yanayotoa habari zaidi kuhusu nomino.

VIVUMISHI	VIWAKILISHI												
Viulizi	Viulizi												
Maneno ya kuulizia. Mizizi ni -pi, -ngapi na gani . Amechukua kitabu kipi ?(V. kiulizi)	Kipi kimepotea? (W. Kiulizi) Amenunuliwa mangapi ? Gani imefungwa?												
a-unganifu	a-unganifu												
Maneno yanayoundwa kwa viwakilishi ngeli na kiishio a. Hutoa maana ya umilikaji Mtoto wa shangazi amelala. (V. a-unganifu)	Wa Juma analia. (W. a-unganifu) Cha mlevi huliwa na mgema.												
Vimilikishi	Vimilikishi												
Hutoa maana ya umilikaji. Mizizi <table><tr><td>nafsi</td><td>kuyakinisha</td><td>kukanusha</td></tr><tr><td>1</td><td>-angu</td><td>-etu</td></tr><tr><td>2</td><td>-ako</td><td>-enu</td></tr><tr><td>3</td><td>-ake</td><td>-ao</td></tr></table> Kiatu changu kimepotea. (V. kimilikishi).	nafsi	kuyakinisha	kukanusha	1	-angu	-etu	2	-ako	-enu	3	-ake	-ao	Usichukue chake . (W. kimilikishi)
nafsi	kuyakinisha	kukanusha											
1	-angu	-etu											
2	-ako	-enu											
3	-ake	-ao											
Sifa	Sifa												
Maneno ya kusifu au kueleza jinsi nomino ilivyo k.m. -fupi, -baya, -kali, -dogo, n.k. Mti mrefu umeanguka. (V. sifa)	Alichukua cheupe . (W. Sifa)												
Vionyeshi/viashiria	Vionyeshi/viashiria												

<p>Maneno ya kuonyesha nomino ilipo. Huwa za karibu, wastani na mbali k.m. hili, hilo, lile.</p> <p>Kiatu hiki kimechafuka. (V. kionyeshi/kiashiria)</p>	<p>Hii ni ya nani? (W. kionyeshi/kiashiria)</p>
Viashiria visisitizi	Viashiria visisitizi
<p>Maneno ya kutilia mkazo nomino yakizingatia ilipo.</p> <p>Huwa ya karibu, wastani na mbali. Huundwa kwa kutumia kiwakilishi ngeli katika kionyeshi cha kwanza k.m. kiki hiki-vivi-hivi, lili hili-yaya haya, n.k.</p> <p>Chumvi ii hii ilimwagika. (V. kisisitizi)</p>	<p>Kuku huku ndiko kulinyesha. (W. kisisitizi)</p>
Virejeshi	Virejeshi
<p>Hurejelea nomino au kukumbusha kuihusu.</p> <p>Huwa amba- na -o- rejeshi.</p> <p>Mtoto ambaye analala ni wake.</p> <p>Watoto wanaolala ni wao. (V. kirejeshi)</p> <p>Mnyama ambaye huwindwa ni nguruwe.</p> <p>Mnyama awindwaye ni nguruwe.</p>	<p>Ambaye aliniibia ninamjua.</p> <p>Aliyeniibia ninamjua.</p> <p>Ambaye hula nyasi ni ng'ombe.</p> <p>Alaye nyasi ni ng'ombe.</p>
Idadi	idadi

<p>Hutaja idadi ya nomino</p> <p>Aina</p> <p>Idadi halisi (iliyo dhahiri) k.m. -moja, sita, n.k.</p> <p>Idadi ya jumla (isiyo dhahiri) k.m. -chache, -kadha –ingi, n.k.</p> <p>Mwalimu mmoja na wanafunzi sita wameenda. (V-idadi halisi)</p> <p>Vitabu vichache vimechukuliwa na watoto kadha. (V. idadi ya jumla)</p>	<p>Nipe kumi na kimoja. (V. idadi halisi).</p> <p>Amechukua machache tu. (V. idadi ya jumla)</p>
Pekee	Pekee
<p>Hutoa taarifa zaidi kuhusu nomino kwa njia ya pekee.</p> <p>–enye (umilikaji)</p> <p>Msichana mwenye maringo ni yule. (V. Pekee)</p> <p>–enyewe (halisi au kusisitiza)</p> <p>Barua yenyewe nilipeleka posta.</p> <p>–ote (bila kubakisha)</p> <p>Chakula chote kimeliwa.</p> <p>-o-ote (bila kubagua)</p> <p>Mtu yeyote anaweza kuugua.</p> <p>-ingine (sehemu ya baadhi ya vitu)</p> <p>Mikufu mingine imeibwa.</p> <p>-ingine-o (mbali na/zaidi ya)</p> <p>Nyuzi nyinginezo zilikatika.</p>	<p>Mwenye macho haambiwi tazama. (W.pekee)</p> <p>Yenyewe yaliiva jana.</p> <p>Kiliharibika chote.</p> <p>Popote paliposafishwa pamechafuka.</p> <p>Ametorokea kwingine.</p> <p>Nyingineyo niliweka katika chakula.</p>
Nomino/majina	W
<p>Nomino/majina ambayo hutumika kama vivumishi</p> <p>Mtu mzee hutembea kwa mkongojo.</p>	

(V. jina/nomino)																									
W	Ngeli																								
	Viwakilishi ngeli ambavyo huwakilisha nomino k.m. Liliiva jana-Yaliiva jana.																								
W	Nafsi																								
	Maneno au viambishi vinavyotajia nafsi. Aina Nafsi huru Maneno ya kutajia nafsi. <table><tr><td>nafsi</td><td>umoja</td><td>wingi</td></tr><tr><td>1</td><td>Mimi</td><td>Sisi</td></tr><tr><td>2</td><td>Wewe</td><td>Nyinyi</td></tr><tr><td>3</td><td>yeye</td><td>wao</td></tr></table> Yeye ni mtiifu. (W. nafsi huru) Nafsi tegemezi/viambata Viambishi ambavyo hutaja nafsi. <table><tr><td>nafsi</td><td>umoja</td><td>wingi</td></tr><tr><td>1</td><td>ni</td><td>tu</td></tr><tr><td>2</td><td>u</td><td>m</td></tr><tr><td>3</td><td>a</td><td>wa</td></tr></table> Walisahau kumwambia. (W. nafsi tegemezi)	nafsi	umoja	wingi	1	Mimi	Sisi	2	Wewe	Nyinyi	3	yeye	wao	nafsi	umoja	wingi	1	ni	tu	2	u	m	3	a	wa
nafsi	umoja	wingi																							
1	Mimi	Sisi																							
2	Wewe	Nyinyi																							
3	yeye	wao																							
nafsi	umoja	wingi																							
1	ni	tu																							
2	u	m																							
3	a	wa																							

Vielezi (E)

Viambishi au maneno yanayoeleza zaidi kuhusu kivumishi, kitenzi au kielezi kingine.

Yeye ni mweupe sana/ajabu/kwelikweli/kupindukia/pepepe.

Alikula **pole pole** sana.

Aina

Vielezi vya Namna/Jinsi

Ambavyo hueleza **vile** jambo lilifanyika.

Aina

Vielezi namna mfanano

Vinavyoeleza vile jambo lilifanyika kwa kufananisha na nomino au vivumishi.

Huchukua viambishi **KI** na **VI**.

Anakula **kifisi**.

Tulifanya kazi **vizuri**.

Vielezi namna viigizi

Maneno ambayo kiasili ni vielezi k.m. sana, haraka, ghafla, mno, kabisa, pole, barabara n.k.

Mwenda **pole** hajikwai.

Vielezi namna hali

Hueleza hali ya tendo.

Alilelewa **kwa shida**.

Alilewa **chakari**

Vielezi namna vikariri

Huelezea vile jambo lilifanyika kwa kurudiwarudiwa

Alinijibu **kimzahamzaha**.

Tembea **polepole**.

Yeye hufanya kazi yake **hivi hivi/ovyo ovyo**

Mbwa alibweka **bwe! Bwe! Bwe!**

Vielezi namna ala

Walimpiga Stephano **mawe/kwa mawe**.

Vielezi Namna Viigizi

Hueleza vile kitendo kilitendeka kwa kutumia tanakali.

Mbuni alianguka majini **chubwi!**

Vielezi vya Idadi/Kiasi

Maneno ambayo hutaja kitendo kimetendeka mara ngapi.

Aina

Vielezi vya idadi halisi

Tulivamiwa **mara moja**.

Vielezi vya idadi ya jumla

Alitoroka **mara kadha/nyingi/chache**.

Vielezi vya mahali

Hutaja mahali kitendo kilitendeka.

Aina

Vielezi vya mahali vya maneno kamili

Ndege ilipofika **Nairobi**, ilitua **chini**.

Vielezi vya mahali vya aina ya viambishi

Ni viambishi **po, ko, mo na ni**.

Alipolala palikuwa na siafu.

Wanacheza uwanjani.

Vielezi vya wakati

Hutaja kitendo kililifanyika wakati gani.

Aina

Vielezi vya wakati vya maneno kamili

Rais atawasili **kesho/mwaka ujao**.

Kielezi cha wakati cha kiambishi (po ya wakati)

Nililala nilipofika nyumbani

Viunganishi (U)

Neno au fungu la maneno la kuunganishia.

Aina

Vya kujumuisha pamoja

na

aidha (pia)

isitoshe

kadhalika (pia))

tena

mbali na

fauka ya (zaidi ya)

Vya kukatiza ili kupambanua

walakini (lakini)

bali (lakini)

ijapokuwa (hata kama)

ingawa (hata kama)

Vya kuonyesha kinyume cha mambo

ilhali

licha ya

Kuonyesha masharti

budi (lazima)

lazima

sharti

ikiwa (kama)

bidhi

Vya sababu

kwa

kwa sababu

maadamu (kwa kuwa)

madhali (kwa kuwa)

kwa vile/maana

kwa ajili/minajili ya

mintaarafu (kutokana na)

Vya kuonyesha Chaguo

au

ama

wala

Viunganishi vingine na maana zake

ila (isipokuwa)

laiti (kama)

lau (kama)

mradi (bora)

angalau (bora zaidi)

bighairi (bila ya kujali) k.m.**Minghairi** vitu vilivyo kwenye kabati vinginevyo unaweza kuvichukua.

seuze/sembuse (kulinganisha ili kuonyesha tofauti)

labda (pengine)

Vihusishi (H)

Maneno yanayoonyesha uhusiano.

Aina

Mahali

juu ya, miongoni mwa, katika, mpaka, hadi

Wakati

kabla ya, baada ya, tangu, hadi, mpaka

Sababu

kwa, kwani, kwa sababu, mintaarafu ya

Ala

Alimkata **kwa** kisu.

A-unganifu

Simu **ya** rununu inalia.

Jumba **la** mikutano limeandaliwa.

Kiatu **cha** ngozi hudumu.

Kikome **cha** plastiki ni duni.

Ulinganisho

Zaidi ya, kuliko, kuzidi, kushinda.

Kiwango

Zaidi ya, kati ya, takriban, karibu

Vya hali

Mithili ya, kwa niaba ya

Vihisishi (I)

Maneno yanayotoa hisia za moyoni.

furaha

Hoyee! Halleluya! Alhamdulilahi!

hasira

Kefle! Ah! He!

majuto

Kumbe! Jamani! Ole wangu! Laiti

huzuni/huruma

Pole! Ole! Maskini!

kuitikia

Bee! Labela! Naam! Ehee! Ahaa!

mshangao/mshtuko

Eti! Salaale! Ajabu! Msalia mtume! Lahaula!

kubeza

Mawe! Ngo! Mmm! Mwangalie!

kusisitiza

Hata

kutakia heri

inshallah

Mwingiliano wa Maneno

Hali ya maneno kuwa na matumizi tofauti mifano:

W kuwa V

Huyu analia.

Mtoto **huyu** analia.

V kuwa W

Vikombe **vizuri** vitavunjika.

Vizuri vitaliwa.

V kuwa N

Mti **mrefu** haupandiki.

Mrefu alikufa jana jioni.

V kuwa E

Viatu **vibaya** vitachomwa.

Uliifanya kazi **vibaya**.

Mtu **mjinga** ni huyu.

Anaongea **kijinga**.

N kuwa V

Tajiri alimdharau Razaro.

Mtu **tajiri** huheshimiwa.

N kuwa E

Nairobi ni mji mkuu.

Amewasili **Nairobi**.

Kitoto kinalia.

Unaongea **kitoto**.

Haraka haina baraka.

Fanya **haraka** tuondoke hapa.

Sindano ya babu imepotea

Alidungwa **sindano/kwa sindano** na daktari.

E kuwa N

Niliwasili **jana**.

Jana yangu haikuwa nzuri.

T kuwa N

Nataka **kulala** sasa.

Kulala kwake kunaudhi.

N kuwa U

Ila yake imemwathiri sana.

Watu wote **ila** yeye walikwenda.

Kichwa changu kina **walakini**.

Nimekula **walakini** sijashiba.

E kuwa I

Mwenda **pole** hajikwai.

Pole! Usijali utapona.

Ampaka rangi **sawasawa**.

Sawasawa! Siku moja tutakutana.

H kuwa E

Paka amepanda **juu ya mti**.

Ameingia **katika choo**.

T kuwa E

Mtoto **akilia** atatapika.

Aliingia **akilia**.

N kuwa I

Gege anacheza **ala** yake ya muziki.

Ala! Waniwekea uchafu katika chakula?

Mofimu

Kipashio kidogo zaidi katika lugha kisichoweza kuvunjwavyunjwa zaidi bila kupoteza maana yake.

Aina

Mofimu huru

Neno lisiloweza kugawanywa katika vipande mbalimbali na linalojisimamia na kuwa na maana kamili.

Kuku, baba, mama, sana, labda, jana n.k.

Mofimu tegemezi

Isiyoweza kujisimamia na kujitosheleza kisarufi, mifano:

Mzizi (Sehemu ya neno inayobeba maana kuu na isiyoweza kubadilishwa)

m-tu, samahe-k-a, n.k.

Nafsi

Tumesahau

Ngeli

Lilianguka.

Yalianguka.

Kikanushi

Sikumpiga

Halijaoza.

Huli.

Njeo/wakati

Liliiva.

Analia.

Tutaimba.

Alipoenda.

Hali

Me, nge, ngali, hu, ki, ka, n.k.

Mahali

Alipoingia.

Alikoingia.

Alimoingia.

Virejeshi

Lililonunuliwa.

Alijikata.

Mtendwa/watendwa/kitendwa/vitendwa/shamirisho

Alichikichukua.

Kilichowaua.

Mnyambuliko/kauli

Alimpigia.

Alimlilia

Alinikosea.

Alimtolea.

Kiishio

a, e, i, u

Viambishi

Viungo vyenye maana vinavyofungamanishwa na mziziwa neno ili kulipa maana mbalimbali.

Aina

Viambishi Awali

Ambavyo hutokea kabla ya mzizi.

A-li-ye-ku-kata-a

Viambishi Tamati

Ambavyo hutokea baada ya mzizi k.m. ki-pig-**ishw-a-cho**

Mnyambuliko wa Vitenzi

Kunyambua kitenzi ni kukiongeza viambishi tamati ili kukipa maana tofauti.

Aina za minyambuliko/kauli za vitenzi

Kutenda

Hali ya kawaida ya kitenzi.

Kutendatenda

Hali ya kitenzi kurudiwa.

Kutendea

Kwa niaba ya

Badala ya

Sababu

Kuonyesha kitumizi

Mwendo wa kitu kuelekea kingine

Kutendwa

Huonyesha nomino iliyoathiriwa na kitenzi.

Kutendewa

Humaanisha kitendo kimetendwa na mtu badala au kwa niaba ya mtu mwingine.

Kutendana

Unamtenda mtu jambo naye anakutenda jambo lilo hilo.

Kutendeana

Unamtendea mtu jambo naye anakutendea jambo lilo hilo.

Kutendeka

Uwezekano wa kitendo kufanyika

Kutendesha

Mtu au kitu kusababisha kufanyika kwa kitendo.

Kutendeshea

Kusababisha kitendo kitendeke kwa niaba ya mwingine.

Kutendeshwa

Kusababishwa kufanya jambo.

Kutendeshewa

Mtu kusababishwa kitendo kitendeke kwa niaba yake.

Kutendeshana

Kusababisha kitendo kitendeke kwa mtu naye anasababisha kitendo kicho hicho kitendeke kwako.

Kutendesheana

Kusababisha kitendo kitendeke kwa niaba ya mtu naye anasababisha kitendo kicho hicho kitendeke kwa niaba yako.

Kutendesheka

Kitendo fulani kinaweza kusaababishwa.

Kutendama

Kuwa katika hali fulani bila ya mabadiliko.

lala-lalama

ficha-fichama

shika-shikama

ganda-gandama

chuta-chutama

funga-fungama

kwaa-kwama

unga-ungama

andaa-andama

saki-sakama

Kutendata

Hali ya mgusano au kushikanisha vitu viwili.

paka-pakata

fumba-fumbata

kokoa-kokota

okoa-okota

kama-kamata

Kutendua

Hali ya kiyume

choma-chomoa

funga-fungua

Kutenduka

Kuweza kufanyika kwa hali ya kinyume.

chomoka

funguka

Vinyume vya vitenzi

komea-komoa

bariki-laani

patana-kosana

angika-angua

mwaga-zoa

ziba-zibua

tatiza-tatua

funika-funua

tega-tegua

tawanya-kusanya

ugua-pona

nasa-nasua
kwamiza-kwamua
kosa-kosoa
pakia-pakua
twika-tua
paa-tua
cheka-lia
anika-anua
simama-keti
fukia-fukua
inama-inuka
funga-fungua
furahi-huzunika
kumbuka-sahau
oa-taliki
choka-pumzika
uliza- jibu
jenga-bomoa
ishi-kufa/hama
kufa-kufufuka/ishi
lewa-levuka
anza-maliza/isha
saza/bakiza-maliza
meza-tapika/tema
ingia-toka
dharau-heshimu
kweya-teremka
panda-shuka
sifu-kashifu
chimba-fukia

chafua-safisha

cheka-lia

panda-shuka

babaika-tulia

pokea-aga

zama-elea

vaa-vua

kitenzi	tende a	tendwa	tendew a	tendan a	tende ka	tendean a	tendesh a	tendeshe a	tendeshek a
cha ogopa	chia	chwa	chiwa	chiana	chika	chiana	chisha	chishia	chishika
cha pambazu ka	chea	0	chewa	0	0	0	chesha	cheshea	chesheka
chwa jua kuanza kutua	chwe a	0	chwe wa	chwek a	0	0	chwes ha	chwesh ea	chweshe ka
fa tokwa na uhai	fia	0	fiwa	fika	0	fiana	fisha	fishia	fishika
gwa anguka	gwia	0	gwiwa	0	0	gwiana	gwishia	gwishia	gwishika
ja sogea karibu	jia	0	jiwa	jika	0	jiana	jisha	jishia	jishika
la tia chakula kinywani	lia	liwa	liwa	lika	lana	liana	lisha	lishia	lishika

na kumeza									
nya enda haja kubwa anguka matone	nyea	nyewa	nyewa	nyeka	0	nyeana	nyesha	nyeshea	nyesheka
nywa tia kitu majimaji kinywani na kukimez a	nywe a	nywe wa	nywe wa	nywe ka	0	nywea na	nywes ha	nywesh ea	nyweshe ka
pa kabidhi	pea	0	pewa	peka	pana	peana	pesha	peshea	pesheka
pwa maji toka ufuoni hadi mbali ya bahari	pwea	0	pwewa a	pweka	0	0	pwesh a	pweshe a	pweshek a
ta taga	tia	o	tiwa	tika	0	0	tisha	tishia	tishika
wa tokea	wia	0	wiwa	wika	wana	wiana	wisha	wishia	wishika

Matumizi ya Maneno na Viambishi Maalum

Maneno Maalum

ila

isipokuwa

Watu wote **ila** yeye wameenda.

kasoro

Hakuna kizuri kisicho na **ila**.

labda (pengine/shaka)

Haonekani siku hizi **labda** amepata uhamisho.

ikiwa

(kama/shaka)

Tutamkuta nyumbani **ikiwa** amepewa likizo.

masharti

Mgonjwa atapona **ikiwa** atakunywa dawa ipasavyo.

walakini

dosari

Ghorofa limebomolewa kwa sababu lilikuwa na **walakini**.

lakini/bali

Nimekula **walakini** sijashiba.

ingawa/ingawaje (hata kama)

Nilijilaza kitandani **ingawa** sikuwa na usingizi.

ijapokuwa/japo (hata kama)

Usicheze na nyoka **ijapokuwa** ni mdogo.

jinsi

njia/utaratibu wa kufanyia jambo

Sijui **jinsi** ugali unavyopikwa.

aina/namna/sampuli

Siwezi kula chakula **jinsi** hii.

kulingana na/kama

Alikuja **jinsi** alivyoniahidi.

kwa

mahali

Ameenda **kwa** Juma.

jinsi

Alisoma **kwa** bidii.

sehemu ya kitu kisima/akisami

Ampata alama moja kwa tano katika mtihani.

pamoja na

Harusi ilihudhuliwa na wazee **kwa** vijana na tulikula wali **kwa** nyama.

kuonyesha kitu kilitumiwa kama kifaa

Alikata mkate **kwa** kisu.

sababu

Aliugua **kwa** kunywa maji machafu.

kuunganisha vipashio viwili

Leo ndiwe utapika **kwa hivyo** tayarisha viazi.

muda/kipindi

Alilia **kwa** nusu sana.

kufanya jambo bila kupoteza wakati

Baada ya kula, tulienda moja **kwa** moja kulala.

kivumishi cha a-unganifu cha ngeli ya KU

Kucheka **kwa** Maria kunaudhi.

umiliki wa mahali

Twende nyumbani **kwangu**.

na

kiunganishi

Mama **na** baba wanalima.

umilikaji

Kamau **ana** kitabu kizuri.

wakati uliopo

Anaandika barua.

kauli/mnyambuliko

Kamau na Juma wanapigana.

kuonyesha tofauti

Kiatu hiki ni tofauti **na** kile.

mtenzi

Alipigwa **na** mwalimu.

kuonyesha ufupisho wa nafsi

Alisaidiwa **nao**.

Zoezi

Eleza matumizi ya **na** katika sentensi zifuatazo:

Baba **na** mama wanapigana kwani **ana** tabia ya kulewa.

Mtoto aliteswa **na** mama yake kwa kuwa tofauti na wengine **na**mi kikamkanya.

wala (kukanusha)

Sikumtusi **wala** kumpiga.

Viambishi Maalum

me/ja (hali timilifu/kitendo kutendeka na si muda mrefu uliopia)

Mama **ame**wasili.

Mama ha**ja**wasili.

hu

mazoea/jambo hutokea kila wakati

Yeye **hul**ala mapema.

kikanushi

Hukutibiwa vizuri.

li

wakati uliopita

Alitupatia zawadi.

ngeli

Tunda **lime**iva.

kitenzi kishirikishi kipungufu

Jembe **li** ghalani.

ni

nafsi ya kwanza umoja

Niliwasili jana.

mahali

Twende kanis**ani**.

kitenzi kishirikishi kipungufu

Yeye **ni** daktari.

wingi

Token**i** nje.

ndi- (kitenzi kishirikishi kipungufu)

Yeye ndiye aliniibia pesa.

ji

udogo

Kij**itu** kimeanguka.

ukubwa

Jibwa limebweka.

kirejeshi

Ali**ji**palia makaa.

nafsi ya pili

Jichukulie upendacho.

kiambishi tamati cha kuunda nomino.

Mwimbab**ji** alituzwa.

Ki

kitendo ki katika hali ya kuendelea

Tulikuwa tuk**ila** alipoingia.

masharti/kitendo kinategemea kingine

Utapita mtihani uk**ij**tahidi.

udogo

Kitoto **kinalia**.

ngeli

Kitabu kimechukuliwa.

kitenzi kishirikishi kipungufu

chakula **ki** mezani.

kielezi namna mfanano.

Yeye hula **kifisi**.

kitendo hakifanyiki kamwe

Chai hii hainywe**ki**.

ku

kikanushi cha wakati uliopita

Hak**umpiga** kwa jiwe.

nafsi ya pili umoja.

Alik**upigia** simu jana.

mahali

Huk**u kumesafishwa**.

ngeli

Kuugua kumemnyenyekesha.

mwanzo wa kitenzi

Ameenda **kusafisha** nyumba.

ka

mfuatano wa matukio

Tulikula chakula, tuk**anywa** chai kisha tuk**alala**.

vichwa vya habari

Mwizi **kapigwa** mawe

kutoa amri

Kachezeeni nje!

kitendo fulani ni tokeo la kingine

Tulisoma kwa bidii tuk**apita** mtihani.

kutoa nasaha/shauri

Kamwombe babako msamaha.

a

Hali isiyodhihirika ya wakati uliopo

Watoto wacheza uwanjani.

vichwa vya habari

Waziri **aaibishwa** na wananchi.

kitendo kinaendelea

Twaenda sokoni.

nafsi ya tatu umoja

Yeye **ali**udhika sana.

ngeli

Mbuzi yule **ata**chinjwa kesho.

kiishio

Mtoto amekula **vizuri**.

nge/ngali (masharti yanayowezezekana au yasiyowezezekana)

Ningekuwa na pesa, ningenunua kiatu.

Laiti ningalijua nisingaliingia katika hilo basi.

po

wakati

maalum

Yeye **ana**polala hukoroma.

Wowote/mazoea

Mwalimu aingi**apo** wanafunzi husimama.

mahali

Palip**o**safishwa pamechafuka.

masharti

Mtoto aamka**po**, mpe uji.

kikanushi cha ki ya masharti

Akila.-asi**pok**ula.

Viakifishi

Alama za usemi(“”)

Usemi halisi

“Njoo kesho,” mama akamwambia.

Lugha ngeni

“Ninunulie jarida la ‘Parents’”, babake akamwambia.

Vipindi, filamu, makala

“Vioja Mahakamani”

Semi

“kumwaga zigo”

Dukuduku (...)

maneno yameachwa ya kutangulia, kati au ya mwisho. Yaweza kuachwa kwa kuwa makali

Nyani haoni...

kukatizwa usemi/kauli

AMINA: Mama ni...

MAMA: Kwanza watoka wapi usiku huu?

maneno yanaendelea

Alimwambia ajihadhari anapovuka barabara...

Koma/mkato/kipumuo(,)

pumziko fupi katika senyensi

Tulipofika sokoni, tulinunua mboga.

kuorodhesha

Alinunua mboga, samaki, nyanya na viazi.

kuonyesha mwanzo au mwisho wa usemi halisi

“Njoo kesho,”mama akamwambia.

kuandika anwani

Shule ya upili Gatwe, S.L.P 160, Kerugoya.

baada ya kutaja jina la mtu anayepewa habari

Daktari, ningependa kukuona.

kutenganisha sentensi zenye masharti

Usipofanya kazi, usile.

kuandika tarehe

Alizaliwa mwezi wa Julai, tarehe 18, 1999.

kuandika tarakimu zinazozidi elfu

1,000, 13,000, n.k.

Ritifaa/kibainishi(')

herufi imeachwa
wal'otutuma
shadda/mkazo
`iba, ka`lamu
katika sauti ya king'ong'o
Ng`ombe amekufa.
Kufupisha
Tu'shasafisha nguo.
katika kuandika miaka yenye namba izilizoachwa
`73-`99.

Mshazari/mkwaju(/)

Tarehe
Alizaliwa tarehe 5/6/1998.
kuonyesha kumbukumbu
KUMB 1/2009
kuonyesha visawe
Nenda katika shule/skuli.
Kuonyesha au
Wanawake/wanaume wataajiriwa.

Kistari kifupi(-)

kuandika tarehe
5/6/2006
kuonyesha silabi, viambishi au mofimu
sa-la-mu na imb-a.
kuonyesha neno linaendelea katika mstari unaofuata.
Usitenganishe sauti za silabi.
Kuonyesha mzizi wa neno
-ma,-bwa
kuonyesha kudumishwa kwa sauti
Lo-o-o-o!

Hadi/ kipindi cha tukio fulani

1999-2008.

Kutenganisha usemi na msemaji

Huo ni upumbavu-Kibaki

Kistari kirefu()

kutenganisha usemi na msemaji

kuonyesha mabadiliko ya ghafla

Wanafaunzi ni wajinga-samahani, simaanishi wote.

kutangulia maelezo ya ziada

Walisaidia nchi za Afrika Mashariki- Kenya, Uganda na Tanzania kwa msaada

Mstari()

kusisitiza

Jibu maswali mawili pekee.

kuonyesha aina za maneno

Mtoto wangu analala (V. kimilikishi).

kuonyesha vitabu, majarida na magazeti

Chemchemi za Kiswahili, “True Love”, n.k.

kuandika anwani/kichwa

Mwanafunzi Adhibiwa/Kaadhibiwa Vikali

Kikomo/kitone/nukta (.)

mwishoni mwa sentensi.

kuandika tarehe

2.3.2013

kuonyesha ufupisho wa maneno

Dkt.,Bw.,Bi.,C.C.M

kuonyesha takwimu

4.5, 86.27, n.k.

kutenga shilingi na senti

6.50-shilingi sita na senti hamsini

juu ya herufi j na I

Nusu/semi koloni/nukta na kituo (:)

kugawa sentensi mbili zinazoweza kujisimamia bila ya viunganishi

Wasichana walifuata maagizo waliyopewa; wafulana waliyagomea.

kama kipumziko katika sentensi ndefu

Alipochunguza ile hati aliyokabidhiwa na wale wafanya biashara aliona kuwa si nzuri;

akaamua kujitenga nayo.

Vifungo/mabano/paradesi()

kuzingira nambari au herufi katika orodha

(i),(a)

kuonyesha maelezo ya vitendo vya msemaji katika mazungumzo, mahojiano au tamthilia

MAMA :(*Akiinama.*) Hebu njoo haraka.

kutoa maelezo zaidi

Ema (kifungua mimba changu) chaja leo kutoka marekani.

kuonyesha visawe

Mamba (ngwena) huliwa.

Herufi kubwa(H)

mwanzoni mwa sentensi.

kuandika anwani

S.L.P 1000, Bura.

mwanzoni mwa usemi halisi

“Twendeni zetu,” akatwambia.

baada ya kiulizi (?) na hisi (!)

Lo! Ulienda? Hebu niambie yaliyojiri.

mwanzoni mwa nomino za pekee

Musa

ufupisho wa maneno

C.C.M (Chama cha Mapinduzi)

mwanzoni mwa majina ya vitabu, majarida, magazeti, vipindi, filamu, n.k.

kuandika sifa inayotokana na jina la pekee

Kiganda, Kikristu.

Koloni/ Nukta mbili (:)

kuorodhesha

Ukitaka kuandaa samosa, unahitaji vitu hivi: unga, nyama, chumvi, mafuta na kitunguu

kutangulia usemi halisi

Alimwanguka kisha akamtupia: “mshenzi.”

kuandika mazungumo, mahojiano au tamthilia

MAMA :(*Akiinuka.*) Umechelewa wapi?

kutenganisha dakika na sekunde

9.25:05

kutangulia maelezo fulani

Alipofungua mlango alishtuka: mizoga ya punda ilikuwa imetapakaa nje.

Hisi/mshangao (!)

kuamrisha

Kachezeeni nje!

Kamau! Unafanya nini?

baada ya vihisishi

Masalaale! Pesa zangu zote zimeibwa.

baada ya sentensi iliyo mshangao

Gari langu limeibwa!

kusisitiza

Kesho msichelewe kuwasili shuleni!

kudharau/kubeza

Mwangelie! Kichwa kama jiwe.

baada ya tanakali

Mate yalimdondoka ndo! Ndo! Ndo!

Kiulizo (?)

mwishoni mwa sentensi iliyo swali

mwishoni mwa methali zenye muundo wa swali

Pilipili usiyoila yakuwashiani?

kuonyesha shaka

Kenyatta alizaliwa mwaka wa 1945(?)

kuonyesha mwaka wa kuchapishwa kwa kitabu haujulikani

Mlacha J (?) Tujijue Ipasavyo

Herufi nzito (h)

kusisitiza

Jibu maswali *manne* pekee.

kuonyesha wakati/njeo au hali

Nilicheza, Nimelima

kuonyesha umoja na wingi

mtoto-watoto

kuonyesha aina ya neno katika sentensi

Mtoto **wake** amelala (kivumishi)

Herufi za mlazo/italiki(h)

kuonyesha aina ya kiambishi au mofimu

Ki-li-*cho*-ib-w-a (kirejeshi).

kusisitiza

Jibu maswali *mawili*.

kuonyesha jina la kitabu

Nyota ya Rehema

kuonyesha maneno ya kigeni

Napenda *mukimo*.

kuonyesha maelezo ya vitendo vya mhusika katika mazungumzo, mahojiano na tamthilia

AMINA: (*Akiinuka*) Mama ameenda kwa Farashuu.

Kinyota(*)

kuonyesha neno limeendelezwa vibaya

*kitaabu

kuonyesha sentensi haina mpangilio sahihi wa maneno

*Kisu cha hiki ni nani?

kuonyesha tanbihi (maelezo ya neno yanapatikana chini mwa ukurasa)

idhibati*

kuonyesha sentensi ina makosa kisarufi

*Kuku hii ni ya nani?

Usemi Halisi

Maneno halisi kama yanavyotamkwa na msemaji.

Huandikwa bila kugeuza chochote.

Huanzia kwa herufi kubwa.

Hunukuliwa kwa alama za usemi ambazo huandikwa zikiwa mbili mbili na moja moja katika dondoo ndogo k.m. “Mwambie ‘ugua pole’ ukimuona,” baba aliniambia.

Koma hutumiwa mwanzoni au mwishoni mwake.

Msemaji mpya anapoanza kusema, unapaswa kufungua aya mpya k.m.

Alimuuliza, “Huendi kwa nini?”

“Sikupewa ruhusa,” alijibu Zahara.

Baada ya (?) na (!) na (.) maneno huanzia kwa herufi kubwa k.m. Lo! Unatoka wapi saa hii? Aliniuliza.

Usemi wa Taarifa

Ripoti kuhusu mambo yaliyosemwa na mtu mwingine.

Si lazima maneno yatokee yalivyosemwa. Yanaweza kubadilishwa mradi ujumbe ubakie ule ule.

Alama za mtajo, kiulizi na hisi hazitumiki.

Maneno “kwamba’ na ‘kuwa’ hutumiwa.

Baadhi ya maneno na viambishi hubadilika k.m.

usemi halisi	usemi wa taarifa
--------------	---------------------

-angu	-ake
-etu	-ao
-enu	-ao
-ako	-ake
wiki ijayo	wiki
kesho	iliyofuata
leo	siku
sasa	iliyofuata
huyu	siku hiyo
hii	wakati huo
ta/ki	huyo
ni	hiyo
na	nge
jana	a
Lo!	li
?	siku
	iliyotangulia
	alishangaa
	alitaka
	kujua

VITATE

T/D

Tata

hali ya kutoeleweka

sentensi hii ni **tata**.

fundo katika uzi

uzi umeingia **tata/umetata**.

Dada

ndugu wa kike

Tua

shuka kutoka angani

ndege ilitua uwanjani.

weka chini k.v. mzigo

Dua

maombi kwa Mungu

omba **dua**

piga **dua** –apiza/laani

Toa

ondoa kitu ndani ya kinginea

kinyume cha jumlisha

Doa

alama yenye rangi tofauti na mwili wa kitu

dosari/ila/walakini

Ndoa

arusi/makubaliano rasmi ya mwanamke na mwanamume kuishi pamoja kama

mke na mume/chuo

Tundu

uwazi mdogo wa mviringo kwenye kitu k.v. sindano

kitu maalum cha kuwekea ndege kilichotengenezwa kwa mabati, matete n.k.

Dundu

mdudu anayebeba uchafu

rundo la vitu /mtumba

Tuma

peleka kitu k.v. barua kwa njia ya posta

agiza mtu kufanya jambo

Duma

mnyama mkubwa mwenye umbo kama la paka

kamata, hasa katika vita

K/G**Kuku**

aina ya ndege anayefugwa nyumbani

Gugu

mmea unaoota mahali usipotakiwa

mmea wa mwituni mfano wa unyasi

Kuni

vipande vya mti vya kukokea moto

Guni

shairi la arudhi lililokosa kutosheleza kanuni moja au zaidi ya uandishi

Kuna

kwaruza kwa kucha /kitu chenye menomeno

Guna

toa sauti ya kuonyesha kukataa, kutoridhika, au kuchukia jambo.

Kenge

mnyama kama mjusi mdogo

Genge

kundi la watu

pango/shimo

Kesi

daawa/mashtaka yanayosikilizwa mahakamani

Gesi

hewa inayotumiwa kupikia au kutiwa katika vinywaji

hewa ambayo haigeuki na kuwa majimaji katika joto la kawaida

CH/J

Changa

toa kitu ili kukusanya kwa kusudi fulani

siokomaa

chanja/pasua vipande vipande vidogo vidogo k.v. kuni

Janga

hatari/balaa

Chema

kizuri

Jema

zuri

Chini

kwenye ardhi/sakafu

Jini

shetani/ mtu muovu

Choka

pungukiwa na nguvu baada ya kufanya kazi

Joka

nyoka mkubwa sana

Chungu

chombo kinachofinyangwa cha kupikia

kinyume cha tamu

idadi kubwa (chungu nzima)

mdudu mdogo wa jamii ya siafu

Chambo

kinachowekwa kwenye mtego kunasia wanyama,samaki n.k.

Jambo

habari,tukio shughuli

Kucha

elekea asubuhi

ogopa

Kuja

hali ya kusogea karibu

Chuma

pata mali

madini magumu yanayotumiwa kujengea na kuundia vitu

tungua matunda au maua kutoka mtini

Juma

wiki

jina la mtu

Chenga

hepa kwa hila

mchele uliovunjikavunjika(mchele wa chenga)

Jenga

aka nyumba

fanya madhubuti/imarisha

Mchi

mti wa kupondea kwenye kinu

Mji

makazi ya watu wengi kulikojengwa nyumba nyingi

mahali kaburini anapowekwa mauti

sehemu ya kati ya chupa ya mwanamke mja mzito inayounganisha mtoto na mwili wa mama

Kichana

kitu cha kuchania nywele

Kijana

mtu wa makamo mwenye nguvu/mtoto wa kiume kabla ya kubaleghe

F/V**Faa**

kusaidia

kuwa vizuri

Vaa

eneza kitu katika mwili ili kufunika sehemu fulani

Fua

safisha nguo

tengeneza kitu kutokana na madini

toa maji katika chombo

fua maji

Hakuf**ua** dafu. (hakufaulu)

Vua

pata samaki kwa kutumia wavu, mshipi, ndoana n.k.

ondoa nguo mwilini

nusuru, okoa, ponya

vua macho (tazama)

Fika

wasili mahali

bila shaka/kabisa

Vika

valisha

Fuka

toa moshi bila kuwaka

uji wowote mwepesi (uji **fuka**)

Vuka

enda upande wa pili

Fuma

piga kwa mkuki

ona kwa ghafla bila kutazamia mtu anayetenda jambo ovu
tengeneza kitu kwa kusokota nyuzi,ukindu n.k

Vuma

julikana kwa watu wengi k.v. habari, mtu n.k.
toa sauti nzito k.v. simba,.upepo mkali,.ngoma n.k.

Afya

hali nzuri ya mwili/siha

Avya

toa mamba
tumia ovyoovyo mali, pesa, n.k.

Fito

vipande vya miti au chuma vya kujengea nyumba

Vito

mawe ya thamani

Fuja

tumia vibaya
haribu mali, nguo ,chakula n.k.

Vuja

pita kwa kitu mahali penye upenyo
Gunia hili linav**uja**.

Vunja

fanya kitu kigumu kuwa vipande vipande
badilisha pesa ziwe ndogondogo
enda kinyume na kanuni

Futa

pangusa

chomoa kisu

toa maji nje ya chombo/fua maji

Vuta

fanya kufuata/burura

ingiza hewa au moshi mapafuni

Wafu

waliokufa

Wavu

utando wa nyuzi wa kufulia samaki,kutegea wanyama,kuweka golini/kimiani
n.k

CH/SH

Chaka

mahali penye miti iliyosongamana

msimu wa kaskasi/joto na ukavu wa ardhi

Shaka

wasiwasi

tuhumuma

Chali

lala mgongo juu kichwa chini

mtu anayechekesha watu kwa kuwatolea mkasa

Shali

kitambaa cha begani cha shehe

Shari

balaa (pata **shari**)

Chati

mchoro unaotoa maelezo Fulani

Shati

vazi la juu la mwili lenye mikono

Sharti

lazima

Choka

pungukiwa na nguvu baada ya kufanya jambo kwa muda mrefu

Shoka

kifaa cha kukatia na kupasulia miti

Chombo

ala ya kufanyia kazi

Shombo

harufu mbaya ya samaki

Chokoa

tia kitu chenye ncha kwenye tundu au shimo ili kutoa kitu k.m **chokoa** meno

Shokoa

kazi ya kulazimishwa (fanyishwa **shokoa**)

shamba lililolimwa na kuachwa kumea nyasi

TH /DH

Thamini

tia maanani, heshimu

Dhamini

toa pesa maakamani ili mshtakiwa asitiwe korokoroni

Thamani

kima

Dhamana

malipo ya kortini

Thibiti

kuwa ya kweli/kuaminika

Habari imeth**ibiti**.

Dhibiti

tia mkononi

Nikidhibiti pesa zangu kutoka kwake nitanunua baiskeli.

weka chini ya mamlaka

Ridhi

kubali

pendezwa na jambo

Rithi

miliki kitu kutoka kwa mtu aliyekufa ama uliye na uhusiano naye

pata jambo au ujuzi kutoka kwa mtu mwingine

A/H

Apa

tamka jina aghalabu la Mungu kuthibitisha jambo Fulani

Hapa

mahali karibu

Ama

au

Hama

toka mahali fulani ili kwenda mahali pengine kuishi (gura)

Adimu

-a shida kupatikana,nadra

Hadimu

-mtumishi (mahadimu)

Ajali

jambo la madhara au hatari

Hajali

kinyume cha jali

Auni

saidia

Launi

rangi

L/R

Lahani

tuni

Rahani

chumba maalum katika nyumba au chombo cha kuwekea vitu

Lea

tunza mtoto

Rea

ghadhibika

Lemba

nyanganya kwa hila,punja

Remba

pamba, rembesha

Fahali

ng`ombe dume

Fahari

-a kujivuniwa kwa watu

Mahali

sehemu ambapo mtu au kitu huweza kukaa

Mahari

mali au fedha inayotolewa na mwanamme kupewa wazazi wa mwanamke
anayetaka kumuoa

S /SH

Saba

namba inayoonyesha idadi

Shaba

madini yenye rangi ya manjano

Saka

tafuta,winda

Shaka

wasiwasi

tuhuma

kutokuwa na hakika

Suka

tikisa kitu

pitisha kitu kama nywele baina ya zenyewe kupata mfumo fulani

Shuka

enda chini kutoka juu ya kitu
kitambaa cha kujifunga kiunoni

Soga

mazungumzo ya kupitisha wakati

Shoga

jina waitanalo wanawake marafiki
msenge

Sababu

kinachofanya jambo kutokea,chanzo

Shababu

kijana

J/NJ**Jaa**

tosha
tapakaa kila mahali
mahali pa kutupia taka

Njaa

hali ya tumbo kutaka kupata chakula
ukosefu mkubwa wa chakula

Chema

kizuri

Jema

zuri

Njema

nzuri

Jia

sogelea karibu

Njia

barabara

namna au jinsi ya kufanya jambo

Jozi

vitu viwili vinavyofanana vilivyo pamoja

Njozi

maono yatokeayo usingizini;ruia

Jana

siku kabla ya leo,mwaka kabla ya huu

buu la nyuki-kama kiluwiwi cha nzi

Njana-samaki mwenye rangi nyekundu

D/ND

Dege

eropeni kubwa

ndege mkubwa

ugonjwa wa watoto unaosababishwa na homa kali

Ndege

mnyama aghalabu anayeruka kwa mabawa

eropeni inayosafiri angani

ndege mbaya/mzuri (bahati nzuri/mbaya)

Duni

kitu chenye thamani ya chini

Nduni

ajabu/lisilo la kawaida

B/MB

Basi

gari la abiria

kisha

Mbasi

rafiki

Buni

gundua

unda

tunga

Mbuni

ndege asiyeweza kuruka lakini huenda mbio sana

mkahawa au mti uzaao kahawa

Bali

lakini

sijali wala **sibali** (kusesitiza kutojali)

Mbali

si karibu

tofauti

Mbari

ukoo

Bega

sehemu ya mwili juu ya mkono na chini ya shingo

Mbega

nyani

manyoya ya ndege wanayojifunga wachezaji ngoma (jifunga **mbega**)

Iba

chukua kitu cha mtu mwingine bila ruhusa

Imba

tamka maneno kwa sauti ya mziki

G/NG

Gawa

tenga katika sehemu mbalimbali

aina ya ndege wa usiku;kirukanjia

Ngawa

mnyama afananaye na paka

Guu

mguu mkubwa sana

Nguu

kilele cha mlima

nguru_aina ya samaki

Goma

kataa kufanya jambo mpaka masharti fulani yatimizwe

ngoma kubwa sana

duwi (aina ya samaki)

Ngoma

ala ya mziki inayotengenezwa kwa kuwambwa ngozi kwenye mzinga (piga ngoma)

mchezo wa kufuata mdundo wa ngoma (cheza ngoma)

Koma

alama ya kituo

acha kufanya jambo

P/B

Pata

kuwa na jambo, hali au kitu

kuwa kali

Kinolewacho hupata.

Bata

ndege mwenye vidole vilivyotandwa aghalabu akaaye majini

Papa

samaki mkubwa

Baba

mzazi wa kiume

Pana

kinyume cha –embamba

Bana

finya

Bango

uwazi ulio ardhini, mtini au jabalini

Bango

kipande cha karatasi ngumu kama kadi

bati linalozuia matope juu ya gurudumu la gari au baiskeli

Pacha

watoto wanaozaliwa kutokana na mamba moja

Bacha

tundu kwenye ukuta; shubaka(*closet*)

Paja

sehemu ya mguu kati ya goti na nyonga

Pania

kazana ili kufanya jambo lililokusudiwa

Bania

zuia kitu bila ya kutaka kukitumia (bania pesa)

Pima

tafuta urefu, uzito n.k.

Bima

mkataba na shirika wa kulipa pesa ili kupata fidia mtu anapofikwa na hasara

Punda

mnyama

Bunda

fungu la karatasi, noti, ngozi n.k

Panda

enda juu

kifaa cha kurushia vijiwe; manati

baragumu

tia mbegu ardhini ili zimee

Banda

jengo kubwa la kuwekea vitu au wanyama

Pasi

fuzu/faulu

hati inayomruhusu mtu kusafiri nje ya nchi/pasipoti

chombo cha kunyooshea nguo

Basi

gari kubwa la abiria

Mbasi

rafiki

T/D**Tamu**

enye ladha ya kuridhisha mdomo

Damu

maji mekundu yanayozunguka mwilini

ukoo

Taka

kuwa na haja ya jambo fulani

uchafu

Daka

pokea kwa mikono kilichorushwa

tunda bichi (nazi daka/danga)

Tokeza

fanya kuonekana

Dokeza

toa habari za siri kwa uchache

Tai

ndege mkubwa mwenye makucha marefu alaye mizoga (*vulture*)

kitambaa kinachovaliwa kwenye ukosi wa shati

Dai

taka kupewa kilicho chako

habari inayosemwa na haijathibitishwa

K/G

Kamba

uzi mnene

samaki mdogo

mnyama wa baharini mwenye miguu mingi ambaye huliwa

kata kamba (kimbia)

Gamba

ngozi kama pembe ya kasa, samaki ,kasa au kobe(*scales*)

Konga

kuwa mzee

kusanya vitu au watu mahali pamoja (kongamano)

meza maji kidogo ili kupunguza kiu (konga roho)

Gonga

kutanisha kitu kimoja na kingine kwa kuvipiganisha

Koti

vazi zito livaliwalo juu ya nguo

Korti

mahakama

Goti

kiungo cha mguu kinachounganisha paja na muundi

Mfugo

mnyama anayefugwa nyumbani kwa ajili ya kuliwa au biashara

Mfuko

kitu cha kitambaa cha kutilia vitu

Tegua

fanya mtego usifanye kazi

ondoa chombo kama chungu mekoni

fanya kiungo cha mwili kifyatuke

Tekua

angusha kwa kusukuma

ng`oa kwa nguvu k.v. mmea

Mkuu

kiongozi

wenye hadhi kubwa

Mguu

kiungo cha binadamu au mnyama cha kusimamia au kutembelea

Oka

tia ndani ya tanuu kitu ili kiive au kikauke k.v unga uliokandwa au matofali

Oga

safisha mwili

enye hofu

Pika

weka kitu k.v. chakula sufuriani juu ya moto ili kiive

Piga

kutanisha vitu kwa nguvu

piga chafya, maji, hodi n.k.

Ukali

hali ya kutokuwa mpole

hali ya uchungu (ladha)

Ugali

chakula kinachopikwa kwa unga wa mahindi na kusongwa na maji moto hadi yakauke

MASWALI YA SARUFI

C1

(a) Akifisha kifungu kifuatacho

"Baba Wafua, ona barua iliyotoka kwa mwanao. Hata hati haisomeki" "Lo"

baba watoto akamaka. Hii barua kweli imetoka kwa mwanangu Wafua.

"Waniuliza mimi?" mama akamjibu "Tazama maandishi na anwani basi. Shule ya Msingi ya Burungani S.L.P 128 Vuga" (alama 5)

(b) (i) Andika sentensi ifutayo kwa wingi

Uwanja mwingineo umechimbuliwa kuongezea ule wazamani (alama 1)

(ii) Unda jina kutokana na kivumishi hiki

Refu

(alama 1)

(iii) Tunga sentensi moja ukitumia ki-yamsahiti (alama 1)

(c) (i) Tunga sentensi tano kuonyesha matumizi matano tofautiyaneno ,

KWA

(alama 5)

(ii) Tumia viunganisho vifuatavyo katika sentensi

I) Mighairi ya

II Maadam

(alama 2)

(d) Sentensi ifuatavyo ina maanambilitofauti. Zieleze

Huyu amekuja kutuliza

(alama 2)

(e) Tofautisha maana

(i) Ningekuwa na uwezo ningesafiri kwenda ng'ambo

(ii) Ningalikuwa au wezoningalisarikikwendang'ambo (alama 2)

(f) Ainisha sehemu zote sarufi katika sentensi ifuatayo

Ninaondoka

(g) Unda jina moja kutokana na majina yoyote mawili ya Kiswahili sanifu

(alama 1)

C2

- (a) SahiWshamakosayaliyomokatika sentensi hizi mbili zifuatazo
- (i) Bei za vitu zimepanda juu sana siku hizi
- (ii) Weka mizigo kwa gari (alama2)
- (b) Elezamaanaya sentensi hizi
- (i) mikono yao imeshikana
- (ii) mikono yao imeshikamana (alama2)
- (c) Andika sentensi zifuatazo ukitumia kinyume cha neon lililoandikwa kwa herufi za mlazo;

(i) Usijaribu *kupaaza* sauti unapoimba

(alamal)

(ii) Huyu ni mtu *mwenye busara* (alamal)

(iii) Binadamu hawezi *kumuumbua* mwenzake (alama

1)

(d) Akifisha kifungu kifioatacho:

Bwana mwenyekiti mgeni wetu wa leo wazazi waalimu wote hata wanafunzi leo ni siku muhimu je mngenda niwafahamishe msaada tuliopokea kutoka kwa wizara ya elimu

(alama 4)

(e) Tunasema: Mtoto huyu mzuri anapendeza

Ukitumia majina yafuatayo kamilisha sentensi ukifuata mfano ulio hapo juu

(i) Ngome (alamal)

(ii) Mitume (alamal)

(iii) Heshima

(iv) Ng'ombe (alamal)

(v) Vilema (alamal)

(h) Kutokana na vitenzi tunaweza kuunda maj ina, na pia kutokana na maj ina tunaweza kuunda vitenzi. Mfano:

Jina

Kiteado

Mwuzaji

uza

Muzo

uza

Wimbo

imba

Sasa kamilisha:

Jina

Kitendo

(i) Mnada

(n) Kikomo

(iii) _____

ruhusu

(iv) _____

ashiki

(v) _____

husudu (alama5)

(i) Andika katika msembo halisi

Mvulana, alimwambia baba yake kuwa alitaka kwenda sokoni (alama 2)

(n) Andika katika msembo wataarifa

Nitakuwa nikija hapa kila siku kukuona",Kamau alimwambia shangazi yake '

Eleza matumizi ya 'Po' katika sentensi hii Nilipofika nilirwona pale alipokuwa amesimama

(alama 2)

(k) Mtu akicheza mchezo mahali fulani tunaweza kusema alicheza hapo

ukifuata mfano huu, tumia vitenzi vilivyoko l^tika mabano lojkamilisha:

(i) Ali hapo (la)

(ii) Ali hapo (fa)

(iii) Ali hapo (oa)

C3

Jibu maswali yafutayo kulingana na maagizo

(a) Andika katika msembo wa taarifa

Mzazi 'lieshonatokaufikenyumba Mtoto:

"Nitajaribu, lakini mwalimu alisema tutafanya mtihani jioni

(alama4)

(b) Badiisha katika udogo kisha ukanushe udogo huo

(i) Guu lake limepona baada ya kuumwa na jibwa la jijini (alama2)

(ii) Nyumba yenyewe ilijengwa bondeni karibu na mto (alama2)

(c) Andika katika kauli ya kutendesha

(i) Nataka upike chakula hiki vizuri (alamal)

(ii) Toa ushuru forodhani (alamal)

(d) Sahihisha bila kubadilisha maana ;

(i) Usikuje hapa kwetu kwani sitakuwamo (alamal)

(ii) Basi la shule limeharibika moshi nyingi inatokea dirishani na maji
inatiririka ovyo

(alamal)

(e) Eila kubadilisha maana andika sentensi zifuatazo ukitumia kirejeleo cha ngeli kifaacho

(i) Nyumba alishinda farasi kukimbia (alamal)

(ii) Milango yote yajifunga ovyo nenda ukafunge (alamal)

(iii) Hamisiamekatanyasivizuri (alamal)

(iv) Jiwe lile liliangukia matunda (alamal)

(f) Eleza matumizi manne tofautiya - na - (alama 4)

(g) Eleza maana mbili mbili zinazotakana na sentensi zifuatazo

(i) Mtoto alitimua mbio, kuona nyoka (alama 2)

(ii) Juma alifagia chakula (alamal)

(iii) sisikii vizuri (alama2)

(h) Tunga sentensi ya neno moja ambayo ina visehemu vifuatavyo vya sarufi

-kiima,

-Wakati

-kirejeleo

- Kiwakilishi kitendwa

-Kitenzi

(alama 5)

(i) *Bila kunyambua andika maneno mawili ambayo yanatokana na shina moja na neno:*

Imani

C4

1. (a) *Akifisha kifungu hiki:*

nilipomwendea aliniangalia kisha akaniambia siamini kuwa ni wewe
uliyeandika barua (alama3)

(b) *Onyesha viunganishi vingine badala ya vile vilivyotumiwa katika sentensi hizi:*

Watu wanne walipeperushwajuu kwajuu na upepo mkali (alama 4)

(c) *Tumia viunganishi vingine badataya vile vilivyotumiwa katika sentensi hizi:*

(i) Anayetafuta hachoki hata akichoka keshapata (alama 1)

(ii) Ngojeeni hadi washiriki wote wafike (alama 1)

(d) *Tumia kiulizio –pi-kukamilisha:*

(i) Nimitume..... aliwataja? (alama 1)

(ii) Ni kiziwi aliyemwona akipita? (alama 1)

(e) *Tunatumia viashiria vya kuthibitisha kwa mfano:-*

Kitabu kiki hiki

Sasa kamilisha:

Ni mbwa aliyekula chakula cha mtoto (alama 1)

(f) *Andika upya sentensi ifutayo ukitumia kirejeshi (kikusiano cha ngeli cha mwisho*

Mwanafunzi anayefanikiwa maishani ni yule anayesoma kwa bidii na pia
anayetii wakuu wake. (alama 2)

(g) *Jaza viambishi vifaavyo katika sentensi zifuatazo:*

(i) Ukuta.....enyewe uria hyiifa nyingi lakini fundi....ote anaweza
kuukarabati (alama2)

(ii) Maji yalizo changarawe....ote na vitu....ngine....o ufuoni mwa
bahari

C5

A. (a) *Jaza kiambishi kifaacho:*

Ume_____ona kalamu nyekundu zili_____potea? (alama 2)

(b) *Andika kwa umoja:*

Tumewaondoleeni matatizo yenu yafaa mtushukuru (alama 2)

(c) Nyambua vitenzi vifiiavyo ili kupata majina (nomino) mawili tofauti:

(i) Kumbuka.....

(ii) Shona.....

(m) Cheka.....

(d) *Ondoa - amba-bila kubadilisha maana:*

(i) Kuimba ambako kulisifika siku nyingi sasa kunatia shaka (alama 1)

(ii) Mibuni ambayo hupandwa wakati wa mvua hustawi (alama 1)

(e) Sahihisha:

Siku hizi mahitaji imezidi na pesa haitoshi (alama 1)

(f) Akifisha:

Sijaona kitabu kizuri kama hiki utaniazima siku ngapi Bashiri alimwuliza

Sijaona

(alama4)

(g) *Eleza maana mbili za sentenzi:*

Jua nisemalo ni muhimu kwetu (alama2)

(h) *Kiambishi-U-hutambulisha majinayangeliyaU (umoja),*

Hatahivyobaadhiya

majina haya huchukua viambishi tofauti katika wingi. Orodhesha majina matano kama hayo, kisha . uonyeshe viambishi hivyo tofauti vya ngeli (katika umoja na wingi)

(alama 5)

C6

- A. (a) Eleza tofauti iliyopo katika jozi hii ya sentensi

Alimpatia soda na chupa

Alimpatia soda kwa chupa

(alama2)

- (b) *Kamiliska jedwali ukifuatia mfano uliopewa*

Wimbo	Mwimbaji	Uimbaji
-------	----------	---------

Jengo
-------	-------	-------

Pendo
-------	-------	-------

- (c) *Taja vielezi vinavyopatikana katika sentensi hizi; kiska eleza nl vielei4*

vya aika gain

(alama4)

- (i) Aliamka alfajiri

- (ii) Mtu huyu ni hodari sana

- (d) *Andika kwa usemi kalisi*

Yohana alisema kwamba nj iani kulikuwa kumenyesha sana ndio sababu tulichikwa.

(alama2)

- (e) Tunga sentensi moja mojawaukktmia alama zifuatazo za udkifishaji

(alam 4)

- (i) ritifaa

- (ii) parandesi

- (iii) ckikuduku

- (iv) mshangao

- (f) Tunga sentensi ukionyesha niatumizi ya vitenzi vya silabi moja katika jinsi ya kutendesha ukitumia silabi hizi ...

(alam 3)

- (i) -la

- (ii) nywa

- (iii) fa

(g) *Taja na ubainishe aina za viwakilishi katika sentensi zifuatazo* (alama 4)

(i) He minazi yangu niliyopalilia inakua vizuri

(ii) Mimi niriataka kumwona mwanariadha aliyepata nishani ya dhahabu

(h) *Andika kwa wingi:*

(i) Uta wake nimrefunamkubwa sana

(ii) Merikebu itakayofika kesho itang'oa nanga keshokutwa

(i) *Andika upya sentenzi zifuatazo ukitumia neno amba* (alama 2)

(i) Kijiti kilichovinjika kiliimwumiza Anmina mguuni

(ii) Barua zitakazoandikwa na baba kesho zitatumwa mwaka ujao

(j) *Sahihisha sentensi hizi:* (alama 2)

(i) Bahasha ilionunuliwa jana ni kubwa na mzuri

(ii) Mananasi hizi zinauzwa ghali kwa sababu zimeiva vizuri sana

C7

(a) *Kwa kutumia kirejeshi kifaacho, rekebisha sentensi ifuatayo kwa njia mbili tofauti*

Yulendiyeinkwasiambayealiyeniisurika (alama 2)

(b) *Andika umoja wa sentensi hizi:*

(i) Kwato za wanyama hutufaidi

(ii) Mnabdca vyeti vya kuwasaidia?

(c) *Andika ukubwa wa*

Mwizi aliiba kikapu na ng'ombe

(d) *Tunga sentensi sahihi ukidhihinsha wingi wa majina yafuatayo*

(i) Ukanda

(ii) Uzee

(e) *Sahihisha sentensizifuatazo bila kugeuza maana*

(i) Kikombechenyekimevunjikantkipya

(ii) Nimepeanakilabukwamwalimumkuu (alamal)

(f) *Tunaweza kusema katika chumba au*

(i)

(ii)

(g) *Andika sentensi zifuatazo katika halt ya kutendewa*

(i) Yuleng'ombealizaandamanikubwajana

(ii) Mavu hawa wamemsumbua Nyatogo kwa muda mrefu

(h) *Kwa kurejelea ngeli za mahali, andika sentensi tatu ukionyesha matumiziya kila moja*

(alama 3)

(i) *Andika sentenm za mseto kutokana na mbilifupi uizopewa*

(i) Mwanafunzi amesoma kwa bidii. Mwanafunzi anataka kupita mtihani

(alamal)

(ii) Leonimerucknyumbani. Sipendelei kuishi hapa -

(alama 2)

(j) *Geuza sentensi hizi kutoka msemu wa taarifa hadi msemu halisi*

(i) Mamaalisemanichukuenafakayetunikauzesokoni (alama2)

(ii) Mwalimualiombaaletewevitabuvyake kutoka darasani (alama 2)

(k) *Eleza maana mbili tofauti za sentensi hii.*

Wenzake wamelipwa pesa zao, yeye bado amelala

(alama 2)

C8

(a) Eleza matumizi matatuyaKIna utunge sentensi moja kwa kila mojawapo.

(alama 6)

(b) Tambulisha viwakilishi nafsi katika sentensi zifuatazo, halafu u/igeuze sentensi

hizokwawingi .

(i) Nilisomakitabuchake

(ii) Umekuwa mwadilifu kupindukia

(iii) Alishinda nishani ya dhahabu (alama 6)

(c) *Akifisha sentensi hit -*

Watu wengi warnezoea kusema ajali bwana basi yakaishia hapo lakini kufanya

hivyo ni sawa. (alama 3)

(d) *Andika sentensi hizi kwa umola* (alama 2)

(i) Mafuta haya yanachuruzika sana

(ii) Miinuko ile ndiyo mwanzo wa milima ya Chungu

(e) *Sahihisha sentensi zifuatazo:* (alama 2)

(i) Kile kitabu kilipasuka ni changu

(ii) Mtotomwenyeameangukaninduguyangu

(f) *Kanusha:*

(i) Matawi ya mti ambayo yalikauka yalikatwa (alama 2)

(ii) Matofali haya yanatumiwa kwa ujenzi wa nyumba

(g) *Andika sentensi hizi upya ukitumia -o-te-*

(i) Chakula kikibaki hutupiliwa mbali (alama 2)

(ii) Kila nyumba unayoingia unapata watoto wawili

h) *Yapange majina yafuatayo katika ngeli zake*

(i) Neno.....

(ii) Kiongozi.....

(iii) Mate..... (alama 3)

j) *Ukizingatia neno lililo katika mabano, andika sentensi hizi katika haliya kutendeka* (alama 2)

(i) Daraja hili(vuka)tu wa kati wakiangazi

(ii) Kitabu hicho (soma) ijapokuwa sura zingine hazimo

(j) *Tunga sentensi ukionyesha matumiziya:*

(i) -enye (alama 2)

(ii) -enyewe

C9

- (a) Tumia viashiria vya kutilia mkazo katika sentensi zifuatazo
- (i) Kibogoyo..... Ndiye anayehitaji meno ya dhahabu
 - (ii) Vyakula..... mvipikavyo nyinyi, nasi twavipika
- (b) Geuza sentensi zifuatazo ziwe katika haliya umoja
- (i) Huku kuimba kwenu kuzuri kutawapendeza wageni
 - (ii) Hii miche ni mizuri sana, itatufaa (alama 2)
- (c) Unganisha sentensi zifuatazo kwa kutumiaviunganisliivifaavyo
- (i) Chakula hiki hakina mchuzi. Hakina chumvi (alama 1)
 - (ii) Romeo aliamka. Alitazama saa yake Akaia kiamsha kinywa mbio mbio
(alama 2)
- (d) Ziandike upya sentensi zifuatazo kwa kufaata maagizo uliyopewa
- (i) Nimemleta paka ili aue panya wote wanaotusumbua hapa kwetu nyumbani
(anza: Panya.....) (alama2)
 - (ii) Mbwa ambaye aliripotiwa kuwa ameibwa amepatikana katika bwawa la maji (anza Katika bwawa.....) (alama 2)
- (e) Andikakwamsemohalisi sentensi. Tajiri alishangaa kuwa niliweza kuubeba mzigo huo peke yangu
(alama 2)
- (f) Piga mstari vivumishi katika sentensi hizi
- (i) Sina nguo yoyote niwezayo kuvaa (alama 1)
 - (ii) Mtoto mwenyewe ataita kalamu (alama 1)
- (g) Andika vitenzi vinavyotokana na majina haya;
- (i) mfuasi
 - (ii) kifaa
 - (iii) mharibu (alama 3)

- (h) Kanusha
- (i) Ungemwuliza vizuri angekujibu bila wasiwasi (alama 1)
- (ii) Andika kinyume
- Mjomba alichomeka upanga kwenye ala - (alama 2)
- (i) Eleza maana nne tofauti za sentensi hii
- Alinunuliwa samaki na mtoto wake (alama 4)
- (j) Eleza tofauti bainaya sentensi hizi
- (i) Ningekuwa na pesa ningenunua shamba
- (a) Ningalikuwa na pesa ningalinunua shamba (alama 2)
- B.
- (a) kamilisha tashbihi zifuatazo
- (i) Baidika kama
- (ii) Mzima kama
- (b) Tumia tanakali za sauti zifuatazo kukamilisha sentensi hizi;
- (i) Sauti ya waimbaji haikusikika tena, ilikuwa imedidima..... wageni walipofika katika jukwaa
- (ii) Simba ni mnyama hodari sana, akimkamata swara humrarua (alama 2)
- (c) Tunga sentensi mbili tofauti zinazo bainisha maana tofauti kati ya: (i) Nduni (ii) Duni (alama 4),
- (d) (i) Mdudu anayetengeneza utandu huitwa (alama 1)
- (ii) Mdudu mwenye mkia uliopinda nchani ambao una sumu ni (alama 1)
- (e) Andika inethali mojawainayotokananamaelezoyafuatayo Asiye na uwezo ataendelea kuwa bila uwezo hata akifanya bidii namna gani (alama 2)

C10

- (a) Andika udogo na ukubwa wa jina ngoma
- (i) _____
- (ii)
- (b) (i) Eleza namna mbili za matumizi ya alama ifutayo ya uakifishi (;)
- (ii) Tunga sentensi mbili tofauti zinazoonyesha matumizi hayo.
- (c) Tofautishamaanaza sentensi zifuatazo:
- (i) Kazi yote ni muhimu
- (ii) Kazi yoyote ni muhimu
- (d) Tunga sentensi mbilimbili kuonyesha matumizi mawili tofauti ya:
- Ka (i)
- (ii)
- Ndivyo (i)
- (ii)
- (e) Tunga sentensi kuonyesha matumizi sahihiyaviunganishihivi
- (i) ingawaje _____
- (ii) ilhali _____
- (f) Tambulisha kielelezi, kivumishi na mnyambuliko wa kitenzi katika sentensi ifuatayo: Msichana mrembo alikuja upesi akimkimbilia dadake.
- (g) Andika kifungu hiki kutoka usemi wa taarifa hadi usemi halisi (alama 2)
- Watoto waliambiwa na mama yao watakaporudi nyumbani waoge, wale, hala III waanze kusoma moja kwa moja badala ya kuharibu wakati wao kwa kutazama vipindi vya runinga. Aliwakumbusha kuwa wanaofanya maonyesho kwenye runinga tayari wamefuzu shuleni na wameaj iriwa kazi.
- (h) (i) Taja vihusishi vitatu vinavyorejelea mahali, wakati na kiwango (alama3)
- (ii) Tunga sentensi kuonyesha matumizi ya kila kihusishi

- (i) Andika sentensi zifuatazo upya kwa kufuata maagizo
- (i) Alicheza kwa bidii akawafurahisha wengi waliohudhuria tamasha hizo Anza kwa: Kucheza
- (ii) Karamu hiyo ilifana sana, kila mtu alikula chakula akatosheka Anza kwa: Chakula
- (j) Tunga sentensi mbili tofauti ukitumia vitenzi hivi vya silabi moja
- (i) Pa _____
- (ii) La
- (k) Unda vitenzi kutokana na maj ina haya:
- (i) Mtukufu _____
- (ii) Mchumba

C11

- (a) Bainisha aina ya vivumishi katika sentensi hii
Nyiimba yangu rd maridadi
- (b) Kamilishajedwali
Kufanya kufanyia kufanywa
Kula _____
Kuunga _____ _____
- (c) Eleza matumizi ya kwa katika sentensi hii
Aliimba kwa sauti tamu
- (d) Andika kwa wingi
Pahala hapa ni pake
- (e) Eleza mtumizi ya na katika sentensi:
Halima na Asha wanasaidiana
- (f) Huku ukitoa mifano, fafania miundo mitatu ya majina katika ngeli ya LI-YA
- (g) Onyesha (i) Kielezi (ii) Kitenzi katika sentensi: Mvua ilinyeshamfululizo
- (h) Kanusha sentensi hii:
Tumechukua nguo chache kuuza
- (i) Tumia-ndi-pamojanaviashiria vyangelikujazamapengo cw-
(i) Wewe _____ninayekutafiita
(ii) Nyinyi_____mnaoongoza
- (j) Andika sentensi hiiupya kwa kufuatamaagizo
(i) Nilikuwa nimejitayarisha vizuri kwa hivyo sikuona ugumu wowote
katika
safari yangu
Anza: Safari..... (alama2)
- (k) Geuza vitenzi hivi viwe majina
(i) Shukuru

(ii) Enda

- (1) Eleza maana mbili tofauti za sentensi hii.
Mamake Juma na Mariamu walitutembelea

C12

- a) Tunga sentensi inayodhihirisha matumizi ya ngeli ya I -1
- b) Changanua sentensi ifiatayoukitumiamchoro wa matawi: Mkulima mzembe amepata hasara
- c) Onyesha viambishi awali na tamati katika kitenzi: Alimchezea
- d) Taja sauti mbili zinazo tamki wa midomoni
- e) Kanusha sentensi ifiatayo: Ningaiikuwa napesa ningalinunua nyumba.
- f) Kitenzi Fumbata kiko katika hali(kauli) ya Tendata, Fanyata.
- g) Tunga sentensi ukitumiakielelezi cha:
 - i) Wakati
 - ii) Mahali
- h) Andika sentensi zifuatazo kulingana na maagizo uliyopewa.
 - i) Mhunzi mrefu alisliinda tuzo (anza kwa: Tuzo.....)
 - ii) Mwanaftinzi huyu anasoma Idf aransa (Anza kwa Idashiria kisisitizi)
- i) Sentensi hizi ni za aina gani?
 - i) Lonare anatembea kwa kasi.
 - ii) HalimaanaandikahaliEkomwa anasoma.
- j) Tunga sentensi moja ukitumia neneo "seuze"
- k) Bmnisha kirai nomino na Kirai Tenzi katika sentensi:
Jirani mwema alinipa chakula)
- l) Unda Nimino kutqkana na vitenzi
 - i) Chelewa
 - ii) Andika
- m) Onyesha hali katika sentensi zifuatazo:
 - i) Huenda mvua ikanyesha leo.
 - ii) Miti hukatwa kila siku duniani
- n) Unganisha sentensi zifuatazo ukitumianeno "japo"
 - i) Selinaalijitahidi sana

ii) Selinahakushindambiohizo.

- o) Andikakinyumecha: - Mwise alikunja nguo aliokua ameanika.
- p) Sahihisha sentensi:
- q) Andika katika msembo wa taarifa. "Sitathubutu kumpa pesa zaagu"
Mkolwe alisema.
- r) Tunga sentensi kuonyesha tofauti kati ya vitate vifuatavyo:
Suka na Zuka
- s) Eleza matumizi ya ritifaa katika: N'shamchukua
- t) Andika udogo na ukubwa wa neno 'kiti'
- u) Eleza matumizi ya "na" Katika sentensi:
Sofia na Raeliwana andaliwacha inampishi

C13

- a) Tunga sentensi moja ukitumia nomino dhahania.
- b) Eleza maana mbili za sentensi ifuatayo:
Hawa ni watoto wa amarehemu Bwana Nzovu na Bi Makamo. (alama 2)
- c) Unda nomino moja kutokana na kitensi "ghafilika".
(alama 1)
- d) Andika kwa wingi: Nyundo hii imevunjika mpini wake. (alama 1)
- e) Ainisha sentensi ifuatayo ukitumia jedwali. (alama 3)
Mvulana mrefu anavuka barabara
- f) Tambua na ueleze aina za vivumishi katika sentensi zifuatazo:
i) Mtoto mwenyewe alienda shambani. (alama 1)
ii) Kazi yetu haihitajiki shuleni. (alama 1)
- g) Koloni/nuktabili(:) hutumiwa katika kuorodhesha. Onyesha matumizi
mengine
matatuyakoloni(:) (alama 3)
- h) Tunga sentensi itakayoonyesha matumizi ya kihusishi cha a-unganifu.
(alama 2)
- i) Bainisha kishazi huru na kishazi tegemezi katika sentensi ifuatayo
'Mkulima aliyepanda wakati ufaao amepata mavuno mazuri
(alama 2)
- j) Ainisha viambishi katika neno: kujidhiki.
(alama 2)
- k) Tambua na ueleze aina za vitenzi katika sentensi ifuatayo
'Kalamu aliyokuwa nayo Mwalimu ni ya mwanafunzi. (alama 2)
- l) Andika viwakilishi ngeli vya nomino zifuatazo:
i)
Chakula.....
(alama 1)

ii) Kwetu.....:.....
(alama 1)

m) Badilisha sentensi ifuatayo ili iwe katika hali ya kuamuru. Baba ingia ndani.

(alama 2)

n) Elezamaanaya sentensi

'Ningalikuwa na pesa ningalinunua nyurnba na ningalistarehe'. (alama 2)

o) Fafanua aina za hali zinazotumika katika sentensi hizi.

i) Mwimbaji aliimba, akacheza na akachanganisha sana. (alama 1)

ii) Shangazihujakilamara. (alama 1)

p) Andika. Katika mnsemo wa taarifa 'nitakuarifu nimkimwona', Elma alisema.

(alama 3)

q) Nyambua kitenzi "ota" kama kinavyotokea katika kirai "ota ndoto" ili tofauti tatu

zilitoke (alama 3)

C14

- a) Tambuamzizi katika neno. (alama 1)
“msahaulifu”.....
- b) Tunga sentensi ukitumiakivumishichanomino. (alama 1)
- c) Andikakinyumecha:
Wasichanawatatuwanaingiadarasanikwaharaka (alama 2)
- d) (i) Fafanua maana ya “mofimu huru” (alama 1)
(ii) Toa mfano mmoja wa mofimu huru.
- e) Tambua kiambushi awali na tamati katika neno alaye. (alama 2)
Tumia kirejeshi-amba-kuunganisha sentensi ziluatazo:
(i) Mwanafunziwlenimrefli.
(ii) Mwanafiinziyuleamepitaintihani. (alama 2)
- g) Sahihisha sentensi hii:
Wayu yangu imepotea
..... (alama 1)
- h) Taja aina ya yambwa iliyopigiwa mstari katika sentensi ifuatayo: Mpishi amempikia mgeni wall vizuri. (alama 1)
- i) Ibadilishe chagizo ya mbahali kwa vile ile ya wakati katika sentensi ifuatayo: Mchezaji aliucheza mpira mjini Malindi.
- j) Elezamaanambiliza sentensi:
Yohana alimpigia Husha mpira,
Yohana alipiga mpira badalayaHusha
- k) ' Kanusha:
Sisi tumemaliza kujenga nyumba ambayo ingaikuwa yake angalifurahi
.....
(alama 1)
- l) Undano minokutokanana
i) Zingua.....
(alama 1)

ii) Tosa.....

(alama 1)

m) Ichoree vielezo matawi sentensi:

Paka mdogo amepanda mchungwani. (alama 2)

n) Tumia **kihusishi badalia** kutunga upya sentensi hii:

Mgeni yuko katika nyumba (alama 2)

o) Undakitenzikutokanananen “sahili”

..... (alama 1)

p) Eleza tofauti kati ya sauti (z) na (d) (alama 2)

q) Tambua aina ya kitenzi kilichopigiwa mstari katika sentensi. Mzee
huenda anacheza kamari. (alama 1)

r) Badilisha kiwakilishi kimildishi kwa kiwakilishi kionyeshi katika
sentensi:

Cha keki lipatikanao chini (alama 1)

s) Tumia mfano mmoja mmoja kutofautisha baina ya **sahili** na **ambatano**.

(alama 4)

(t) Tunga Sentensi itakayodhihirisha matumizi ya kielezi cha nomino

(alama 1)

(u) Andika kwa wingi:

Mvu imebomoa nyumba ya jirani

v) Akifisha kifungu kifuatacho:

huenda serikali iwezie kuidhibiti bei ya petroli hatuwezi kuyaruhusu
makampuni ya petroli kuuyanyasa umma alisema waziri wa kawi bei ya petroli
imeongezwa maranne katika kipindi cha mwezi mmoja.

MAJIBU
MATUMIZI YA LUGHA A - SARUFI

C1

a) "Baba Wafua, ona barua iliyotoka kwa mwanao. Hata hati haisomeki."

Lo! Baba

watoto akamaka. Hii kweli imetoka kwa mwanangu Wafua?" Waniuliza mimi?" Mama watoto akamjibu. "Tazama maandishi na anwani basi. Shule ya Msingi ya Burungani, S.L.P. 128 Vuga"

Kituol

Herufi ndogo 1

Alama ya kuuiiza 2

Kikomo 1

Alama ya mshangao 1

Alama za kufiinga na kufungua (jumla alama 5)

- b) i) Nyanja nyinginezo zimechimbuliwa kuongeza zile za zamani
ii) Urefii
iii) Ukifika utamkuta nyumbani
- c) i) Amenunua kwa shilingi tatu (bei)
ii) Ameenda moja kwa moja (kufululiza)
iii) Juma amekwenda kwa Hamisi (mahali)
iv) Walipata nyongeza ya mshahara ya ishirini kwa mia (sehemu ya kitu)
- v) Walikuja mkutanoni wake kwa waume (pamoja)
vi) Alitembea kwa maringo (namna)
vii) Kwa mnajili / kwa mintarafu (ya kurejelea)
- ii) - Minghairi ya kwenda nyumbani kijana alikwenda sinema
- Maadam nina bidii nitapita mtihani huu
- d) i) -Kutufanya tulie
ii) -Kupoza

- e)
 - i) -Kuna uwezekano
 - ii) - Hakuna uwezekano
- f)
 - i) Ni - na - ondok - a
 - ii) Nafsi - wakati - shina - kiishio
- g)
 - Mwanahewa
 - Mwanamwali
 - Bata mzinga
 - Mwana Serere
 - Mwanamaji
 - Mkaza mwana n.k.

C2

1. Sarufi

- a) i) Bei ya vitu imepanda sana siku hizi (anaweza kuacha juu)
ii) Weka mizigo katika gari / ndani ya ngari / garini /juu ya.gari /
kwenye
gari (alama2)
- b) i) Mikono yao imcigusana au kukutana lakini inaweza kutengana kwa
urahisi
ushirika wa kawaida / kusalimiana.
ii) Mikono yao imekwamananivigumu kutengana /imeganda
(alama 2)
- c) i) Usijaribu kupunguza / kushusha / kufifisha / kuteremsha /
kudidimiza
sauti unaoimba.
i) Huyu ni mtu mpumbavu/mjinga (alamal)
ii) Binadamu hawezi kumuumba mwenzake.
- d) Kuakifisha
"Bwana Mwenyeketi, mgeni wetu wa leo, wazazi, walimu -wote na hata
wanaftuizi.
Leo ni siku muhimu. Je,rrmgependaniwafahariaishpmsaadatuliopokeaku^
yaElimu?"
- e) i) Ngome hii nzuri inapendeza au
Ngome hizi ni nzuri zinapendeza
ii) Mitume hawa wazuri wanapendeza
iii) Heshima hii nzuri inapendeza.
iv) Ng'ombe huyu mzuri anapendeza
Ng'ombe hawa wazuri wanapendeza
v) Vilema hawa wazuri wanapendeza
Vilema hivi vizuri vinapendeza

(alama5)

f) Jina Kitenzi (alama5)

Mnada Nadi

Kikomo Koma

Ruhusa ruhusu

Ashiki / shauku ashiki

Hasidi / husuda husudu

g) i) Mseifto halisi

"Ninanataka kwenda sokoni" mvulana alimwamiba baba yake. Au

Mvulana

alimwambia baba yake, ""Ninataka kwenda sokoni"

"Babaninataka kwenda sokoni," (alama2)

ii) Msemo wa taarifa

Kamau alimwambia shangazi yake kuwa angekuwa akienda pale /

hapo kila siku kumwona (alama 2)

h) Po ya kwanza inaonyesha wakati

Po ya pili inaonyesha mahali (alama 2)

i) i) Alilia hapo

ii) Alifia hapo

iii) Aliolea hapo

Akiongeza 'ku' mkosoe kisafuri (alama 3) Jumla

=40

C3

1. SARUFI

- a) Mzazialitakamtotoafikenyumbanimapemasilm
alikuwa ameyasikia hayo aliyoambiwa. Mtoto akajibu kuwa angejaribu
kufanya hivyo lakini mwalimu alikuwa amesema wao wangepanya
mtihani jioni ya siku hiyo
(alama 4)
- b) i) Kiguu chake hakijapona baada ya kuumwa na kijibwa cha kijijini
ii) Kijumba chenyewe hakikujengwa kibondeni karibu na kijito
(alama2)
- c) i) Nataka upikishe chakula hiki vizuri
ii) Tolesha ushuru wa forodhani
- d) i) - Usijehapapetukwanisitakuwapo
- Usij e huku kwetu kwani sitakuwako
- Usijehumumwetu kwani sitakuwamo (alama 2)
ii) Basi la shule limeharibika, moshi mwingi unatokea dirishani na
maji yanatiririka ovyo.
- e) i) - Nyumbua alimshinda farasi kukimbia
- Milango yote yajifunga ovyo, nenda ukaifunge
- Hamisiamezikatanyasi vizuri.
- Jiwelileliliyaangukiamatunda
- f) i) kauli ya kufanyiana/kufanyana mf. Kupigana
ii) wakatiuliopo-anakuja
iii) 'na' yakiunganishi-mama na watoto
iv) Kiambatanishi naye.
v) na ya kutendwa mf. Amepigwa na jiwe
- g) i) -alikimbia kwenda kuona nyoka
- alikimbia alipoona nyoka
ii) - alikifagiakwaufagio

- alikula chakula chote
- iii) - masikio yangu si mazuri ama sielewi unavyosema
 - mimi ni mgonj wa
- h) i) - yaliyowafika
 - aliyemfahamisha
 - litakalomkata
- j) - Amini
 - Amana

C4

a) Nilipomwendea, aliniangalia kisha akaniambia, "Siamini kuwa ni wewe uliyeandika barua hii." ($V_2 \times 6 = 3$)

b) Watu Wanne Walipeperushwa
Jina Kivumishi Kitenzi
Juukwajuu na upepo mkali
Kielezi kiunganishi jina kivumishi
Chukua kimojawapo cha majina hayo mawili na vivumishi hivyo viwili.
(Kila kishemu = Alama $1 \times 4 = 4$)

c) i) Na
 ii) Mpaka au hata

d) Kiulizo-Pi
 i) Wapi/Wepi
 ii) Yupi

e) YUYU HUYU

f) Mwanafunzi afanikiwaye maishani ni yule asomaye kwa bidii na pia
 atiiye / awatiiye wakuuwake
 (alama 2)

Sehemu 3 = Alama 2
 2 - Alama 1 V_2
 1 = V_2 alama

g) i) Wenyewe / yeyote
 ii) Yoyote/vinginevyo

C5

- a) Umeziona kalamu nyekundu zilizopotea ' (alama 2)
- b) Nimekuondolea tatizo lako yafaa miishukuru (alama 2)
- c) i) Makumbushano, makumbuslio, kumbusho (ma), kumbukizi, ukumbukaji, ku.....
- ii) Mshono, ushonaji, washonaji, mishono, mshono, ushoni, shono, ushono, mashoni, mashono, mashoneleaji, ushonoleaji, washonaji, shoni.
- iii) Mcheko, mcheshi, ucheshi, uchekej i, kicheko, kichekesho
- iv) Vicheko, macheko, mchekeaji..... kucheka..... (1x6 = 6)
- d) i) Kulikosifika (1x1=1)
- ii) Ipandwayo / inayopandwa (1x1 = 1)
- e) Yamezidi
Hazitoshi ($V_2 \times 2 = 1$)
- f) "Sijaona kitabu kizuri kama hiki, utaniazima siku ngapi?" Bashiri alimwuliza
Sijaona (V₂x8 = 4)
au
"Sijaona, Sijaona kitabu kizuri kama hiki, utaniazima siku ngapi?" Bashiri alimwuliza Sijaoa.
(1/2x6 = 3)
au
Bashiri alimwuliza Sijaona, "Sijaona kitabu kizuri kama hiki, utaniazima siku ngapi?"
(1/2x6 = 3)
- g) Faliamu, elewa, tambua, maizi
Gimba / Nyota itoayo mwanga / rnwangaza mkubwa

au /.

Kwetu (nafsi) i

Mahali (Umilikaji) \

h)

u	my	mf	uzi-nyuzi	uta-nyuta
u	k	mf	ukuta - kuu	ukope – kope
u	m	mf	ugonjwa -mgonjwa	
u	f	mf	ufagio - fagio	uteo - teo
u	mb	mf	ubao - mbao	
u	nd	mf	uluni-ndimi	
umoja		mf	waraka - nyaraka / wayo - nyayo	

(1x5 = 5)

C6

- a) i) Alipatiwa vi vvili, soda na chupa kando kando.
ii) Alipatiwa vitu viwili pamoja, soda ikiwa ndani ya chupa.
- b) i) Jengo-mj6ngaji/mjenzi-ujengaji/ujenzi
Pendo - mpendaj i / mpenzi - upendo / upendaji
- c) i) Alfaj iri - kielezi cha wakati
ii) Sana - kielezi cha namna / jinsi / kiasi / kiwa ngo

Msemo halisi

Yohana alisema “Njiani kulikuwa kumenyesha sana ridio sababu tumechelewa.”

- e) i) Ritifaa - kuonyeshamaneno /majinaya ving'ong'o mf. ng'ombe
Kuflipisha maneno mf. takwenda (tutakwenda)
- ii) Paradesi
- Kutoa maelezo zaidi / kufafanua
 - Kuonyesha maneno yaliyo ya lazima.
 - Kuonyesha maneno yaliyo na maneno va waigizaji
 - Kufungulia nambari za kuorodhesha.
- iii) Dukuduku kukatiza userni, kutumaliza, kigugumizi
- iv) Mshangao - Kuonyesha hisia za moyorii, huzuni, hasira, furaha

n.k.

f)	Silabi	Vitendo	Matumizi
	-la	lisha	Alimlisha mtoto
	-nywa	kunywa	Alimnywesha maziwa
	-fa	ficha	Alijificha kichakani

- g) i) ile - ngeli / j ina / kionyesha / kiwakilishi / kiasliiria
yangu - kiwakilislii
niliyo - kiwakilishi / wakati / nafasi / “O” rejeshi

ina - ngeli / wakati / j ina / kiwakilishi

ii) mimi-nafsi

nina - nafsi / wakati

kumwona - kitenzi

aliyepatfL - nafsi / o'rejeshi

h) i) Nyutazao/zakenindefunakubwasana.

ii) Merikebu zitakazofika kesho zitang'oa nanga kesho kutwa

i) i) Kijiti ambacho kiliviuijika kilimumiza Amina mguu.

ii) Bama ambazo zitaandikwa ria baba kesho zitatumwa mwaka ujao.

j) i) Bahashailiyonunuliwaj cilia ni kubwananzuri.

ii) Mananasi haya yanauzwa ghali kwa sababu yameiva vizuri sana.

C7

- a) i) Yule ridiye mkwasi aliyenusurika
ii) Yule ndiye mkwasi ambaye alinusurika
- b) i) Ukwatowan'inyarnahunifaidi
ii) Unatakachetichakukusaidia/kumsaidia
- c) i) Jizililiibakapunagombe
- d) i) **Ukanda**
uzi au mshipi/eneo ama sehemu fulani/wingi wake ni kanda
ii) **Uzee**
Hauna wingi ni uzee tu
- e) i) a) Kikombe kilichovunjikani kipya/kikombe chenye kuvunjikani
kipya/
kikombe kipya kimevimjika/kikombe kipya ndicho kilichovunjika
ii) a) Nimempa mwalimu mkuu Idtabu/Nimempatia mwalimu mkuu kitabu
- f) i) Chumbani
ii) Ndani ya chumba
- g) Andika sentensi zifuatazo katika hali ya kutendewa
i) a) Ndamamkubwaalizaliwa! ang*ombeyulejana.
ii) a) Nyatogo amesumbuliwa na mavu hawa kwa muda mrefu
- h) - Hapo ndipo alipozaliwa (PA)
- Huko ndiko alikozaliwa (KU)
- Humo ndimo alimozaliwa (MU)
- i) a) Mwanafunzi anasoma kwa bidii ili apite mtihani. Pia kusudi/kwa kuwa
anataka kwa vile anataka/ndiposa/ndipo/rnaadam/madhali nk.

- ii) a) Leo nimerudi nyumbani ingawa sipendelei kuishi hapa. Pia ijapo/
isipokuwa/hata kama/ingawaje/ijapokuwa//lakini n.k.
- j) i) a) Mama alisema "chukini nafaka yetu ukauze sokoni"
b) "Chukua nafaka yetu ukauze sokoni" Mamaakasema
- ii) a) "Nileteeni vitabu vyangu kutoka darasani Mwalimu aliniita.
"Tafadhali niletee vitabu vyangu kutokn darasani" mwalimu aliomba.
- k) 1. Pesazao wenyewepamojanazake.
2. Pesazaowenyewebilazake.
3. Pesa zao na wengine na waliohusika hawana/angali usingizini/hana habari (*Aegemee upande wapesa an upande wa kulala.*)

C8

- a) Kianzishi cha ngeli ya KI-VI k .m. ki su kimevunj ika - visu vimevunj ika.
- Kuonyesha hali yaudogo. k.m. mtu-kijitu. Kijitu kirnepotea.
- Kitendo kutendeka hulcu kingine kikiendelea Ki r kuonyesha masharti - Ukistaajabu ya Musa utaona ya Firauni.
- Ki - kuonyesha nyakati zote • Nilipofika alikuwa akiandika.
- b) i) Nilisoma kitabu chako
- Tulisoma vitabu vyao
- ii) Umekuwa mwadilifu kupindukia
- MmekuN va waadilifu kupindukia
- iii) Alishinda nishani ya dhahabu.
- walishinda nishani za dhahabu.
- c) Watu wengi wamezoea kusen la, "Ajali bwana!" Basi yakaishia hapo.
- Lakini
- kufanya hivyo ni sawa?
- d) i) Mafuta haya yanachuiuzika sana.
- ii) Mwinuko ule ndio rm vanzo wa mlima wa Chungu.
- e) i) Kitabu kilichopasi±aiiichangu/Kjtabukileldlichopasukam
- kilichopasuka ni changu.
- ii) Mtoto aliyeanguka ni iidugu yangu/Mtoto ambaye ameanguka ni ndugu yangu.
- f) i) Matawi ya mti ambay o hayakukauka hay akukatwa.
- ii) Matofali haya hayatiu uiwi kwa ujenzi wa nyumba.
- g) i) Chakulachochotekikibakihutupiliwambali.
- ii) Nyumba yoyote uingiayo/unayoingia unapata watoto wawili
- h) i) Neno - Li-ya (umoj a)
- ii) Kiongozi - a-wa (umoj a)
- iii) Mate - ya-ya(wingi)

- i) i) Daraja hili huvukika/li tiavukika/litavuldka/lilivua wakati wa
kiangazi.
- ii) Kitabu hicho
Idnasomeka/chasomeka/hiusomeka/ldlisomeka/kitasomeka
ijapokuwa sura zingine hazimo.
- j) i) Sanduku lenyefedhalimeibiwa.
- ii) Sanduku lenyewe limepatikana.

C9

- (a) (i) Yuyu huyu/huyu huyu (alama 1)
(ii) vivi hivi/vivyohivyo/vilevile (alama 1)
- (b) (i) Huku kuimba kwako kuzuri kutampendeza mgeni (alama 1)
(ii) Huu mchue ni mzuri sana utanifaa (alama 1)
- (c) (i) Chakula hiki hakina mchuzi wala chumvi (alam a
1)
(ii) Romeo aliamka, akatazama saa yake kasha/halafu akala kiamsha
kinywa
(alama 2)
- (d) (i) panya wote wanaotusumbua hapa nyumbani, wameletewa paka ili
awaue
wote (alama 2)
(ii) katika bwawa la maji pamepatikana mbwa ambaye aliripotiwa
kuwa
ameibwa.
- (e) "Umeweza kuubeba mzigo huu peke yako!" Tajiri akashangaa au "Lo!
Umeweza kuubeba mzigo huu peke yako?" Tajiri akashangaa
- (f) (i) sina nguo yoyote niwezayo kuvaa
(ii) mtoto mwenyewe ataleta kalamu
- (g) Mfuasi - fiiata
Kifaa-faa
Mharibifu - haribu / haribiwa
- (h) (i) usingemuuliza vizuri asingekujbu bia wasiwasi
(ii) shangazi alichomoa upanga kwenye ala
- (i) - Mtoto alinunua samaki kwa niaba ya mzazi.
- Mtoto alinunua kwa ajili ya mzazi (ili amletee mzazi).
- mtu na mtoto wake wote walin unuli wa samaki.
- mtu Fulani alinunuliwa samaki na mtoto wa mtu mwingine.

- (j) (i) Bado kuna uwezekano/hususan wakati uliopo.
(ii) hakuna uwezekano /wakati uliopita.
- B. (a) (i) ardhi na mbingu/mbingu na ardhi
(ii) Kigogo
- (b) didi di
raru ram
- (c) Nduni - ibura/sifa maalumu ya kitu/jambo lisilo la
kawaida/miujiza/ajabu/kioja/shani Duni -
bovu/isiyopendeza/isiyodhamani/ovyo.
- (d) (i) bui bui/bui
(ii) nge/kisuse/sisuzi
- (e) mtaka hendi mkele na angeenda mkele apakie jahazi mtele tele
huvuma na upele Dau la mnyonge haliendi joshi
Kuku wa mkata hatagi na akitaga haangui na aki angua halei na
akilea huchukuliwa na mwewe (alama 2)

C10.

- a)
 - i) Kigoma/kijigoma
 - ii) Goma/jigoma
- b)
 - i) - Kutenganishasehemukuuyasentensi.
 - Kuelezazaidi/kjfafanuzi
 - Kupumzika kwa muda mrefu
 - Kjimganishi/badalayakiungcUiishi
 - ii) - Kutenganishasehemukuuyasentensi.
 - Mapenzi ni lazima; kila mtu lazima apitie njia liiyo.
 - Kwa sentensi iliyo na vituo vingi k.m.
 - Tulipofikamjini, mahali lulipopangakufikatanguj tungejua.
- c) Yote: Nzinia/jmiila/ujumla/bila kubakia ila kupingua Yoyote: Bila kuchagua/bilakujali
- d) **Ka**
 - i) Lengo/nia - Nipe pesa nikanunue kitabu.
 - ii) Kitendo cha pili matokeo ya kitendo cha kwanza alianguka akaumia.
- Ndivyo**
 - i) Jinsi namna-Hivi ndivyo unavyovalia.
 - ii) Kukubali-Hivyo ndivyo
 - iii) NgeliKI-VI(wingi)-Viatu hivi ndivyo
- e) Hatakama,hataikiwa,ijapo,ingawa, ijapokuwa. mf. Nilipata pesa ingawaje haikutosha. Wakati, ambapo mf. Ulimwacha peke yake ilhali ulijua ni mgonjwa.

(ziiigatia kutoa dhana mbili).

- f) **Kivumishi** **Kielezi** **Mnyambuliko (kufanyia)**
Mrembo upesi akimkimbilia
- g) "Mtakaporudi nyumbani muoge, mle, halafu muanze kusoma moja kwa moja badala ya kuharibu wakati wenu kwa kutazama vipindi vya runinga," Mama aliwaambia wanawe. "Wariaofanya maonyesho kwenye runinga." Aliendeleakuwakumbusha, "Wanaofanya maonyesho kwenye runinga tayari wamefuzu shuleni na wameajiriwa kazi."
- h) i) Mahali-Ndaniya, kandoya, mkabalamwa, hali, mpaka
Wakati - tokea, kutoka, tangu
Kiwango - kuliko, kushinda
Tanhibi: Majibuyatofautiane
- ii) Mahali-walisafiri hadi Mombasa ili wamtafute
Wakati - Tangu akiwa mdogo, hajawahi kumkosea babake.
Kiwango-Yeye ni mwerevu kuliko nduguye.
- i) i) Kucheza kwake kwa bidii kuliwafurahisha wengi waliohudhuria
ii) Chakula kililiwa hadi kila mtu akatosheka katika karamu hiyo iliyofana saria ya kufana sana.
- j) i) Pa Alimpamwalimukitabuchake.
ii) La-Alipokuwaakila, wengine walimchungulia.
Unga-Kula/liana/lisha/la/ika kwa mnyambuliko wowote.
- j) i) Mtukufu - tukuka, tukuza, tukuzwa, tukua hukuza
ii) Mchimiba-chimibia^Wmbiana/chumbiwa.
(Zingatia kunyambua kitenzi.)

C11

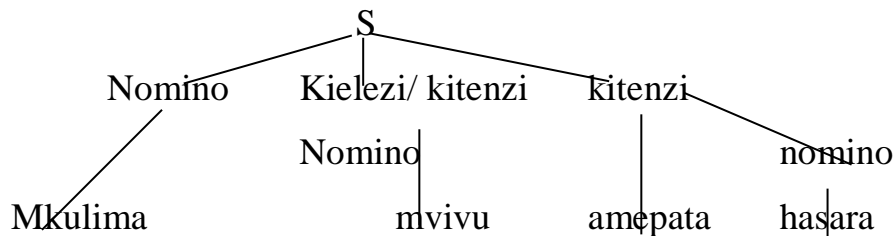
- a) yangu - kivuishi kimilikishi maridadi - kivumishi cha sifa
- b) Kula Kulia Kuliwa
Kuunga Kuungja Kuungwa
- c) Kuonyesha namna kitendo fulani kilivyofanywa.
- d) Pahala hapa ni pao
- e) pamojana
wakati uliopo
katika kiisliia cha kauli ya kufanyiana (-iana)
- f) i) Majinamenginehuanzanaii katika. 1 Umoja na ma katika wingi
k.m.
Jiko - majiko, Jina - Majina, jibu - majibu, jicho - macho
ii) Majina mengine huanza najikatika
Umojanamekatikawingi. k.m
Jino-meno.
iii) Majina mengine hayaanzi kwa ji katika umoja lakini wingi wake
huanza na ma k.m. shati- mashati, blanketi- mablanketi, andazi –
maandazi
- g) ilinyesha-Kitenzi
Mfululizo - kielezi
- h) Hatujachukua nguo chache kuuza.
i) Wewe ndiwe ninavekuta futa.
ii) Nyinyi ndinyi mnaoongoza.
- j) i) Safari yangu haikuwa na ugumu wowote kwani nilikuwa
nimejitayarisha
vizuri.
- k) i) Shukuru – Shukrani
ii) Enda-mwendo/uendeshaji/mwendeshaji/mwenda
- l) - MamawaJumapamojanamariyamuwatutembelea.

Mamake Juma na mamake Mariyamu walitutembelea.

C12.

a) Chai, Chumvi, Sukari, Asali, Mvua, Barafu, Huzuni, Teknolojia.

b)

c)

A - li - m - chez - e - a

Tamati

A / li / m / e / a

Vitenzi tamati

b p w

b / p / m/ w

b / p / m w

e) Nisingalikuwa na pesa nisingalinunua nyumba

f) Tendata. Fanyata

g) Tunga sentensi ukitumia kielelezi cha:

i) lini

ii) wapi?

h) i) Tuzo ilishindwa na mhunzi mrefu

Tuzo (Z) ilishindwa na (Wa) mhunzi mrefu:

ii) Yuyu huyu ndiye mwanafunzi anayesoma

Huyu huyu ndiye mwanafunzi anayesoma kifaransa

i) i) Sahili / sentensi ya wazo moja / kitenzi kimoja.

ii) Ahibatapa/ vitenzi viwili zaidi /mawazo ma\yili /zaidi

(kiunganishi)

(alama 1)

j) Nilinunuagariseuzebaiskeli

- k) Jirani mwema alinipa chakula
 K/nomino k/kitenzi
- l) i) Uchelewaji, mchelewaji, chelezo, machelezo, wachelewa,
 mcheleweshaji,
 wakilelewaji, mchelewa, ucheleweshaji.
- ii) Andiko, mwandiko, uandishi, uandikaji, mwandikiwa, mwandiki
- m) i) Uwezekano / hali ya kutenda.
 ii) Mazoea / hali ya kutendwa.
- n) Japo Selina alijitahidi saha hakushinda mbio hizo
 Selina alijitahidi sana japo hakushinda mbio hizo
 Japo alijitahidi sana, Selina hakushinda mbio hizo.
 Japo hakushinda mbio hizo, Selina alijitahidi sana
- o) Mwise alikunjua nguo alizokuwa ameanua.
- p) Mtoto ambaye nilimsomesha amesai jamii
 Mtoto niliyemsomesha amesai jamii.
- q) Mkolwe alisema ya kwamba hangethubutu kumpa pesa zake.
 Mkolwe alisema ya kwamba / kuwa asingethubutu kumpa pesa zake.
- r) Alisuka maziwa ya ng'ombe -kutikisa
 Alisuka nywele vizuri - nywele
 Ugonjwa hatari ungezuka. –kuibuka
- s) Kufupisha neno-kukata/sulubi/dondosha/ondoa
- t) i) kijiti
 ii) Jiti
- u) Kiunganishi -pamojana 3-2 alama
 Wakati uliopo 2-1 ¹A alama
 Kihusishi-mtenda 1-1 alama

C13.

- a) - Vitu visivyowezi kugusika, kuonjeka au kuorekana k.m. uwongo, ulafi, wema, usingizi, ubaya, imani, roho, wazo, uzembe, kiu, ushetani n.k.
k.m. Uwongo wake ulimtia mashakani
- Si lazima iwe mwanzoni mwa sentensi.
- b) i) Baadhi ya watoto ni wa Bw. Nzovu na wengine ni wa Bi. Makambo.
ii) Watoto wote ni wa B w. Nzovu na Bi. Makambo (familia)
iii) Wote waweza kuwa marehemu (Bw. Nzovu na Bi. Makambo)
iv) Bw.-Nzovu ndiye marehemu na Bi. Makambo yu hai.
v) Hawa ni watoto wa B w. Nzovu na Bi Makamo (pamoja)
vi) Kuwa wazazi wao wanaofahamishwa ndio waliaga duania.
vii) Bwana Nzovu na Bi. Makambo wanafahamishwa watoto ariibao mzazi / wazazi walioagadunia. (2x1)
- c) Kughafilika, ghafuliko, kighafilikishi, mghafUikishi mghafilika, ughafilikaji, mghafilikishwa, mghafilikiwa, ughafili, mghafili, mghafala (hatakatika wingi)
- d) Nyundohizi zimevunjika mipini yao.

e)

S			
KN		KT	
N	V	T	N
Mvulana	mrefu	anavuka	barabara

au

S			
KN (FN)		KT (FT)	
N	V	T	KN
			N2
Mvulana	mrefu	anavuka	barabara

f) i) Mwenyewe - kivumishi cha pekee

ii) Yetii-kivumishi kimilikishi

g) i) Kuonyesha saa: km. 2 : 04

ii) KutajamafunguyaBibiliaauKurani.

iii) Kurejelea wahusika katika Tamthilia

iv) Hutumika katika kimukuu kabla yakifungu fulani

v) Kuandika tarehe

vi) Kuandika madaaubaruarasmi.

vii) Katika hesabukuonyeshauwiano (ratio)

viii) Katika ufafanuzi.

- ix) Katika barua'rasmi au pepe.
 - i) Kutanguliza wahuika
 - ii) Kutangulisha usemi halisi
 - iii) Kutenganisha dakika na sekunde katika kuandika wakati
- k.m.10.53:10

zozote $3 \times 1 = 3$

- h) Sentensi iwe na 'a' unganifu k.v. ya, cha, la n.k.
Kando ya / ndani ya / juu ya / miongonimwa / mbali na / kwa n.k.
- i) Mkulima aliyepanda wakati ufaao-kishazi tegemezi ^r .
(Mkulima) Amapata mavuno mazuri - kishazi hum. : .
- j) Ku-ji-dhik-i
Ku-kiambishichangeli/ kitenzi jina
ji-kirejeshichanafi/mtenda/yambwa/mtendaji
dhik-mziz
i - irabu ya mwisho / kiishio
- k) Aliyokuwa- Kitenzi kishirikishi kikamdifu
ni - kitenzi kishirikishi kikamilifu
- l) i) ki/ki-vi
ii) Ku/ku-ku
- m) Baba ingia ndani! (akiacha baba alama 1)
Baba ingia!/Ingia ndani/ingia! .
- n) - Mtu huyu hakuwa na pesa,hakununua nyumba na hakustarehe
- Hakuna uwezekano/haiwezekani
- Amepoteza matumaini
- wakati uliopita
- o) i) Kitendokilitendekanakufuatwanakingine.
Mfululizo wa vitenzi
Mfiatanowavitenzi
ii) Mazoea / hali ya kurudiarudia / kiia wakati (mara kwa mara)

p) Elma alisema(kuwa) angelimwarfu kama angemwona

q) Otesha ndoto / oteshwa ndoto / oteshana ndoto / otea ndoto / otewa ndoto

/ i

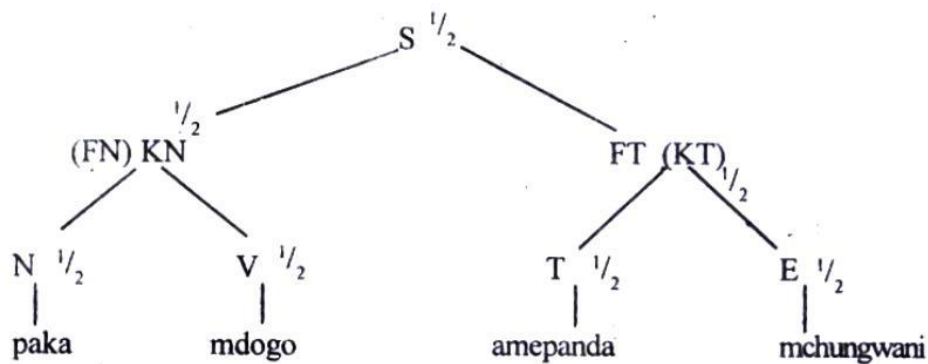
Oteana ndoto

C.14

- a) saha
- b) baba mlezi/mama mzazi/askari kanzu Mwalimu mzee
- c) Wasichana watatu wanaondoka/wanatoka darasani pole pole/kwa utaratibu/astache/ alaala/halahala/henezi
- d) (i) Ni ile inayojisimamia kimaana/isiyokubali viambishi Ni kipasho kisichoweza kuambishwa.
(ii) Nairobi, Baba, Mama, sahani/ngombe n.k.
- e) a- awali ye - tamati akiunganisha aye (o)
- f)
 1. Mwanfunzi yule ambaye ni mrefu amepita mtihani.
 2. Mwanafunzi yule ambaye amepita mtihani ni mrefu.
 3. Mwanafunzi ambaye amepita mtihani ni yule mrefu.
 4. Yule mwanafunzi ambaye ni mrefu amepita mtihani.
 5. Mtihani umepitwa na yule mwanafunzi ambaye ni mrefu.
 6. Mwanafunzi mrefu ndiye ambaye amepita mtihani.
- g) Wayawanguumepotea
- h) Yambwatendwa/kipozi / shamrishi kipozi
- i) Mchezaji aliucheza mpira mjini Malindi.
Mchezajialiuchezaropirajanajioni/mwakajana.
- j)
 1. Yohana alipiga mpira badalaya Husha
 2. Yohana alipiga mpira umwendee Husha
 3. Yohana alimpiga Husha k.sya mpira
 4. Yohana alimpiga Husha kwa kutumia mpira
 5. Yohana aliupiga mpira kwa kumpendeza/kumfurahisha/kumfaa Husha
- k) Sisi hatujamaliza kujenga nyumba ambayo isingalikuwa yake asingalifurahi.
- l) i) Zingua - Mzinguo, rnzinguliwa, kuzingua, uzinguzi, mzingua.

ii) Tosa-utosaji,kutosa,mtosaji,mtoswa,mtosa,kitoso,mtosi

m)

n) Mgeniyuko/yumo/yundaniya nyumba

o) sahilisha, ::ahilishana, sahilishwa, sahilika, sahilia.

p) z-sautiyakikwamizo

d- sauti ya kipasuo kizuli wa

q) Ni kitenzi kisaidizi(Ts)

Hiki/Hicho/kile kilipatikana nchini

(s) Sahili huwa na kitenzi kimoja.

K.m. Mwalimu anacheza.

Ambatano huwa na vitenzi viwili.

(Baba anasoma gazeti huku mama anapika.

t) Baba ameenda Nairobi/Ulaya/Shule

(u) Mvua imezibomoa nyumba za majirani.

Mvuaimetabwa nyumba za majirani.

(v) "Huenda serikali iwazie kuidhibiti bei ya petroli. Hatuwezi

kuyaruhusu makampuni ya petroli kunyanyasa umma," alisema waziri wa

kawi. "Bei ya petroli imeongezwa mara nne katika kipindi cha mwezi

mmoja.(.)(!)"

MSAMIATI

C1

- (a) I *Zifuatazo ni sehemu gani za mwili*
- (i) Kisugudi
- (ii) Nguyu
- II *Andika maneno mengine yenye maana sawa na*
- i) Damu ,
- (ii) Jura
- (b) *Tumia kitenzi KAA inavyofaa kujaza nafasvzilioachwa*
- Onyango alipofika nyumbani alikosa mahali pa.....
- Watu walikuwa wamejaa na hapakuwa na kitihata kimpja cha. (alama 2)
- (c) *Fafanna maana ya methali*
- I Wasohayawariamjiwao
- II Tunasema kifurushi cha kalamu
- ya ndizi
- (d) *Ni mbinu gani za lugha zinzotumiwa katika sentensi hizi?*
- I Juma si simba wetu hapa kijijini
- II Jymanishujaakama samba
- (e) *Andika sentensi tatu kuonyesha maana tatu tofauti za neno KINA*
- (alama 3)
- (f) *Eleza tofauti ya semi mbili zilizopigwa mstari*
- i) Kevogo hana muhali; ikiwa hawezi kukufanyia iambo atakwambia
- ii) Kevogo hana muhali; hivi sasa amekuambia hawezi kukufanvia
- janabo hil
- g) *Yaandike maneno yajuatayo katika ufupi wake*
- (i) Shangazizako
- (ii) Mama zako

C2

(a) *Fafanna maana za misemo ifuatayo kwa kuitungia sentensi*

(i) Kula uvundo

(ii) kulauhondo (alama2)

(iii) kula mori

(b) *Eleza kazi ifanywayo na:*

(i) Mhariri

(ii) Jasusi

C3

- (a) i) Eleza *maana ya misemo ifuatayo kwa kuitungia sentensi moja moja*
Kuramba kisogo (alama2)
Kuzunguka mbuyu (alama2)
- ii) *Andika methali nyingine ambayo maanayake ni kinyume cha*
Riziki kama ajali huitambui ijapo
- (b) Mahali palipo hamwa panaitwa (alamal)

C4

- (a) Taja madini mawili ambayo yametukuzwa zaidi, moja kwa tharhani yake ya kifedha na nyingine kwa kutengeneza vyuma vigumu kuliko madini mengine

(alama 2)

- (b) *Watu wafuatao wanafanya kazi gani* (alama 2)
2)

(i) Mhasibu.....

(ii) Mhazili.....

- (c) Eleza *tofauti mbili muhimu za kimaumbile kat ya wanyama*

(i) Kifaru

(ii) Nyati

(alama 4)

- (d) *Tumia semi hizi katika sentensi kuonyesha maana:*

(i) Kuchokoachokoa maneno (alama 2)

(ii) kumeza shubiri (alama2)

- (e) *Tunga sentensi mbili zinazobainisha tofauti kati ya*

(i) Goma

(ii) Koma (alama2)

C5.

- (a) (i) *Andika metbali nyinging yenye maana na:*

Mweriye kelele hana neon (alama 1)

- (ii) *Eleza maana yamisemo*

I.

Hanamwiko.....

.....

II.

Ameliambugimiguuni.....

.....

(alama 2)

- (b) *Tunga sentensi mbili kuonyesha tofauti kati ya*

(i) Tega

(ii) Tenga (alama 2)

- (c) *Eleza maana mbili mbili tofauti za maneno:*

(i) Rudi

(ii) Funza

- d) jumba la kuhifadhi vitu vya kale ili watu wavitazarm huitwa

- (e) *Andika kwa tarakimu:*

Nusu kuonueza sudusi ni sawabn na thuluthi mbili

- (f) *Jaza kiungo cha niwili ki faacho:*

(i) _ _ ya jicho hurekebisha kiasi cha mwanga uingiao

kwenye jicho

(alama 1)

(ii) Saa hukmgiwa kwenye ____ cha mkono (alama 1 }

- (g) (i) Mjukuu ni wo habu; mpwa ni wa (aiama 1)

(ii) Tunachunga unga. tunapeta (alama 1 }

C6

- (a) *Tunawaitaje watu hawa* (alama 2)
- i) Mtu anayebeba mzigo kwa ujira
 - (ii) Mtu anayeshugliulikia elimu ya nyota
- (b) *Taja methali inayoafikiana na maelezo haya:*
- (i) Wengine wanapozozanana kugombana, kunao wanaoiiirahia kabisa hali
hiya
 - (ii) Afadhali kuhudhuria huo mkutano hata kama umechelewa
- (c) *Tunga sentensi tatu zikionyesha maana tatu za neno chungu* (alama 1)
- (d) ***Kamilisha***
- (i) Bumba la,
 - (ii) Genge la
- (e) (i) Juhudi zake hizo si chochote bali kutapatapa kwa mfamaji
- (ii) Leo kapasua yote, hata mtama kwarnwagia kuku

C7.

- (a) *Eleza katika sentensi maana ya misemo ifuatayo*
- (i) Uso wa chuma (alama 1)
 - (ii) Kuramba kisogo (alama 1)
- (b) *Andika visawe (manenozyenye maana sawa) vya maneno haya;*
- (i) Sarafu (alama 1)
 - (ii) Kejeli..... (alama 1)
 - (iii) Daktari..... (alama 1)
- (c) *Kwa kila}ozi la maneno uliyopewa, tunga sentensi kutofautisha maana*
- (i) Ini
Hini (alama 2)
 - (ii) tairi

tahiri

(alama 2)

(d) Andika kinyume cha

(i) Shari (alama 1)

(ii) Oa..... (alama 1)

(e) (i) Anayefundisha mwari mambo ya unyumba huitwa (alama 1)

(ii) Samaki anayejirusha kutoka majini huitwa (alama 1)

C8

- (a) *Tunga sentensi zitakazobainisha maana yajozzi za maneno zifuatazo*
(alama 4)
(i) Mbari Mbali
(ii) Kaakaa Gaagaa
- (b) Tumia misemo ifuatayo katika sentensi (alama2)
(i) Enda nguu
(ii) Chemsha roho
- (c) Eleza maana mbilitofautiza
Rudi (alama 2)
- (d) eleza maana ya methali:
Ukistaajabu ya Musa utaona ya Firauni
(alama 2)
- (a) Tofautisha maana za sentensi zifuatazo:
i) Kazi yote ni muhimu.
ii) Kazi yoyote ni muhimu
- (b) Eleza maana ya methali ifuatayo kwa kifupi: uji uki wa moto hupozwi
kwa ulimi
- (c) Eleza maana ya misemo ifuatayo
(i) kukunjua jamvi _____
(ii) kulamate _____
- (d) Maana moja ya 'andika' ni kuchora maandishi ubaoni, kitabuni n.k
Toa maana nyingine ya neno hilo (alamal)

C10.

(a) Eleza maana ya

(i) Sina pa kuuweka uso wangu

(ii) Ana mkono wa buli _____

(b) Jaza jedwali

Kiume

Kike

Mjakazi

Jogoo

Fahali

(c) (i) Kati ya madini haya taj a yale yanayopatikana baharini

Zinduna Zebaki

Lulu Ambari

Yakuti Marumaru

(alama 3)

(ii) Haya ni rnagonjwa gani?

I Matutywitubwi

II Tetewanga

(iii) Mbuni huzaa matunda gani?

CII.

a)

Tunga sentensi moja moja kuonyesha tofauti kati ya vitate vifuatavyo.

(i) Karama.....

(ii) Gharama.....

b)

Tunga sentensi MOJA itakayoonyesha maana mbili tofauti za neno pembe.

(alama 2)

C12.

Neno "Chuo" lina maana ya "Shule inayotoa mafunzo maalum ya kazi fulani".

Tunga sentensi mbili kubainisha matumizi mengine mawili ya neno hili.

(alama 2)

MAJ1BU

MSAMIATI

C1

- I i) Kisugudunikifundo chamkono-kiachamkono
ii) Nguyunikifundo chamguu (alama 2)
- II i) Ngeu
ii) Jiaha / nipuinbavu / mjikiga / zuzu / mbumbumbu/bwege/mjahili
(alama 2)
- b) Kukaa (alama 1)
Kukalia (alama 1)
- c) i) Watu wenye mazoea mabaya kusikizana wao kwa wao hata ikiwa
waunguana hushangazwa nao (alama 1)
ii) Chaneyandizi (alama 1)
- d) i) -Istiara/jazanda (alama 1)
ii) -Tashbihi (alama 1)
- e) - Shimo hili lina kina kirefu
- Shairi lako halina kina cha mwisho
- Kitabu changu kina picha nzuri
- Amekwenda kwa akina Amma
zozote 3 (alama 1x3 = 3)
- f) - Hana shida / ngumu (alama 1)
1)
- Hana muda / wakati (alama 1)
- g) i) Shangazizo
ii) Mamazo (alama 2)

C2

- a) i) Kula uvundo - kotofaidika, kupata hasara, kupata shida, kula mwata.
- ii) Kula uhondo - kupata starehe / neema / raha / ufanisi / manufaa / faida / utamu (alama 2)
- iii) Kula mori - kukasirika / kughadhabika
- b) Maana
- Mhariri - Anayesoma au kusahihisha au kurekebisha maandishi tayari kwa uchapishaji/ kusanifisha / kukosoa)
- Jasusi - Anayepeleleza habari fulani (alama 4)

C3

a) i) -Kumwendea mtu kinyume

- Kupewa hongo

kutunga sentensi alama 1 kueleza alama 1

ii) -Ukitakachamvungiinishartiuiame

- Ukiona vyaelea vimeundwa

b) i) - ago

- mahame, ganjo

C4

- a) Pekee: Dhahabu Almasi
- b) i) Mhasibu: Uwekaj i hesabu ya pesa / anaye hesabu na kuweka hesabu hiyo.
ii) Mhazili: Mpiga taipu, anayeshughulikia maandishi. ofisini / sekretari /
karani.
- c) - Kifaruhanamanyoyaiihalinyatianayo.
- Kifaruna masikio madogo kuliko ya nyati.

ii) Kiko / Kiwiko
- g) i) - Mjomba
ii) - Nafaka - maweale, mchele, mahindi

C6

- a)
 - i) hamali/mchukuzi/mpagazi
 - ii) Mnajimu/majusi
- b)
 - i) Vita vya panzi neema ya kunguru
 - ii) Kawia ufike
- c)
 - Chakula kimemwagika chungu nzima (mf.)
 - iungu la vitu / idadi . - mdudu rhdogo mweusi
 - kali - kinyume cha tamu
 - pele-uviqibemwilini/chunusi
- d)
 - i) bumbala-nguo/nyuki/karatasi/noti
 - ii) genge la - wezi / vibarua / wakora
- e)
 - i) hatafaulu / hatafaniki wa / hatafba dafu / kula inwande
 - ii) kutoboa siri / fichua siri / fiikua siri

C7

- a) Eleza katika sentensi maana ya misemo ifiiatayo:
- i) Uso wa chuma
- Sentensi ionyeshe uso usioonyesha hisia zozote
 - ii) Kurambakisogo
- Kusengenya kwa kutumia ishara
- b) Andika visawe (maneno yenye maana sawa) vya maneno haya:
- i) SarafU, ghawazi / fulusi / darahima / hela / pesa / dirhamu / njenje
—
 - ii) Kejeli. Dhihaki / stihizai / dharau / bezo / kebehi / dunisha
 - iii) Daktari. Tabibu/mganga
- c) Kwa kila jozi ya maneno uliyopewa timga sentensi mbili kutofautisha maana:
- i) Ini - kiungo cha mwilini
Hini - nyanyasa, haini, kunyima, onean.k.
 - ii) Tairi-mpira wa nje wa gurudumu k.v. lagari.
Tahiri.- tia tohara, chuna jogoo
- d) Andika kinyume cha
- i) Shari - shwari / heri / sudi / utulivu / wema / neema / baraka
 - ii) Oa-Taliki/acha/tenga . ;
- e) i) Anayefimdishamwarimamboyaunyumbahuita
- Kungwi au somo
- ii) Samakianayejirushakutokamajinihuitwa
-Mkizi

C8

- a) i) Mbari - Ukoo/mlango

Watu wa kitovu kimojajamii, ukoo, nasabaji.k,

Kamauniwambari

Mbali-

kisichokuwakaribu/masafamarefubainayamahalinamahali/siosawa

sawa, tofauti. k.m. Shati hili lina rangi mbili na lile.

- ii) Kaakaa - ishi mahali kwamda/kinywaniseh

kaakaayake.

Gaagaa- geukageuka katika haliyakujilaza,tuatua,piagaragara k.m.

vile aligaagaa Idtandani kwa mauvivu.

- b) i) Enda nguu-(katatamaa)kukata tama kabisa

Alienda nguuhatakablayakujaribu

- ii) Chemsharoho-kasirisha

- Kuwa mkali, kasirika. Baada ya kuusiwa alichemka roho

wakapigana.

- c) i) Rejea

- ii) ToaAdhabu,kanya

- iii) Toa malipo ya pesa kwa aj ili ya kila alichopokea.

- iv) Kufupikakwanguo.

- d) Ukistaajabu mambo madogo utafanyanini ukipata makubwa.

- Si vizuri kustaj abishwa na j ambo kwani kuna uwezekano wa kupatwa na makubwa.

- Usishangazwe na madogo.

C9

- a)
 - i) Yote:Nzima/JunJa/ujumla
 - ii) YoyoterBilakuchagua/bilakujali
- b) Mtu hawezi kuj iingiza matatani/kule mambo yalikochacha; atadhurika.

Mambo

ya kiwa hatari yatalutiwa mbinu mufti ya kuyatatua.

- c)
 - i) Kuanzashughuli
 - ii) Kukosachakula/kukosariziki
- d) Kupanga/kuandaa meza kwa ajili ya kuweka chakula

C10

- a)
 - i) Ninaona haya
 - ii) Nimchoyoahili
- b)
 - Kitwana/mtwana
 - Tembe/koo Mbuguma
- c)
 - i) Maramaru, lulu, ambari
 - ii) ugonjwa wakuvimba sehemuyashingonamashavu/machapwi
ugonjwa unaofanana na ndui ndogo/tete kuwanga.
 - iii) buni

C11.

- a)
 - i) Karama-Kipawa au uwezo kutoka kwa Mungu
 - ii) Gharama-Matumiziyapesa/beiyakituchenyethamani.
- b)
 - i) Karama - Kipawa au uwezo kutoka kwa Mungu.
 - ii) Gharama-Matumiziyapesa/beiyakituchenyethamani.

C.12

- 1.Ndoa
2. Mahali watoto hujifunza kurani/madrassa
3. kitabu cha dini ya kiislamu⁷ kiarabu
4. kifaa cha kuchokolea nazi. :